

ЕЛИСАВЕТА
БАЛАБАНОВА

СЛОВОРЕДНИ
МОДЕЛИ
С АДЮНКТИ
В БЪЛГАРСКИЯ
ЕЗИК

ЗА БУКВИТЕ
О ПИСМЕНОСТЪ

Елисавета Балабанова
СЛОВОРЕДНИ МОДЕЛИ С АДЮНКТИ
В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Elisaveta Balabanova
WORD ORDER MODELS WITH ADJUNCTS
IN BULGARIAN

В настоящата монография е описан словоредът на адюнктите в българското просто изречение като част от сложното. Изследвани са всички позиции, в които адюнктите в простото изречение се разполагат, и са изяснени причините за съответното разположение. За първи път се разкрива наличието на базови позиции за българските адюнкти и се показва как, разположени извън базовите си позиции, адюнктите оформят емфатични словоредни модели. За първи път се предлага една типология на адюнктите в българския език, основана на взаимодействието на признаците *семантичен обхват* и *словоредно разположение*. За получаване на езиковите резултати е използван корпусът Бултрибанк (www.bultreebank.org/bg/btb/), в който, с помощта на системата CLaRK, са направени допълнителни обработки на езиковия материал с цел получаване на точни и надеждни езикови данни.

The current monography deals with the word order of adjuncts in Bulgarian clause. All sentences, containing adjuncts, are extracted from the Bultreebank corpus (<http://bultreebank.org/bg/btb/>). Bultreebank is a contemporary corpus of syntactic trees of Bulgarian sentences. For the processing of the language material a software tool – CLaRK system, is used. The positions of adjuncts in Bulgarian clause are discussed and the linguistic reasons for the particular word order of adjuncts are pointed out. It is shown that in the word order of adjuncts in Bulgarian factors from different levels (semantics, syntax, pragmatics, prosody) are in interplay.

© Елисавета Балабанова, автор, 2020

© чл.-кор. проф. дфн Мария Попова, научен рецензент, 2020

© проф. дн. Йорданка Захариева, научен рецензент, 2020

© Христо Христов, графичен дизайн на корица, 2020

© Академично издателство „За буквите – О писменехъ“, 2020

ISBN 978-619-185-376-2

Елисавета Балабанова

**СЛОВОРЕДНИ МОДЕЛИ
С АДЮНКТИ
В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК**

**Академично издателство „За буквите – О писменехъ“
София, 2020**

Съдържание

ПРЕДГОВОР.....	7
УВОД.....	9
ПЪРВА ГЛАВА.	
КОНЦЕПТУАЛЕН ПРЕГЛЕД НА МНЕНИЯТА ЗА СЛОВОРЕДА В БЪЛГАРСКАТА И БЪЛГАРИСТИЧНАТА ЛИТЕРАТУРА; В СЪПОСТАВИТЕЛНИТЕ И ДИАХРОННИТЕ ИЗСЛЕДВАНИЯ.....	13
1. Български граматика.....	14
2. Изследвания, посветени на българския словоред.....	19
3. Изводи.....	41
4. Съпоставителни изследвания. Диахронни изследвания. Изследвания върху други езици.....	43
ВТОРА ГЛАВА.	
ОБЕМ НА ИЗСЛЕДВАНОТО ЯВЛЕНИЕ. ТЕОРЕТИЧНИ ПОСТАНОВКИ, ИЗПОЛЗВАНИ ПРИ АНАЛИЗА НА СЛОВОРЕДНИТЕ МОДЕЛИ.....	45
1. Обем на явлението „словоредни модели с адюнкти“.....	45
2. Основни положения в теорията на Т. Ернст „Синтаксис на адюнктите“, използвани в монографията.....	47
3. Въпросът за глаголните депенденти.....	53
4. Анализ на информационната структура. Връзката слово- ред – информационна структура. Методики и термини.....	62

ТРЕТА ГЛАВА.

СЛОВОРЕДНИ МОДЕЛИ НА ИЗРЕЧЕНИЕТО 71

1. Словореден модел с адюнкт в началото
на изречението.....71
2. Словореден модел с адюнкт, разположен
между подлога и опората на VP.....88
3. Словореден модел с адюнкт между опората и
комплемента на глаголната фраза97
4. Словореден модел с адюнкт в края на изречението 106

ОБОБЩЕНИЕ. ИЗВОДИ.

ТИПОЛОГИЯ НА АДЮНКТИТЕ В БЪЛГАРСКОТО

ИЗРЕЧЕНИЕ. БАЗОВИ И ЕМФАТИЧНИ

СЛОВОРЕДНИ МОДЕЛИ 119

ЗАКЛЮЧЕНИЕ.....127

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА..... 131

ПРИЛОЖЕНИЕ 1.

Обобщено представяне на данните от словоредните модели.

Технологична обработка на езиковите данни139

Приложение 2..... 151

Рецензия. Проф. дн Йорданка Захариева 203

Рецензия. Чл.-кор. проф. д.ф.н. Мария Попова209

Предговор

Тази книга е резултат на многогодишните ми интереси в областта на българския словоред и на корпусната лингвистика. Корпусният подход в монографията е представен чрез използването на синтактично анотиран корпус за извличане на езиковия материал.

След основополагащите словоредни изследвания на Е. Георгиева няколко десетилетия въпросите на словореда не бяха в центъра на вниманието на езиковедите. Моето желание, пишейки настоящата книга, беше да се запълни отчасти липсата¹ на проучвания върху словоредните въпроси, като се хвърли светлина върху словоредните позиции, в които се разполагат адюнктите (обстоятелствените пояснения) в българското изречение. Целта ми беше върху голям обем от реални текстове на съвременния български език и с помощта на съвременните езикови технологии да се направи реална оценка на местоположението, честотата на срещане на адюнктите в българското изречение, както и да се интерпретират лингвистично получените резултати.

Благодаря на колегите си доц. Кирил Симов и проф. Петя Осенова за възможността да бъда част от екипа на проекта BulTreeBank² – безценна възможност, която ми позволи в началото на кариерата си да работя с тях – най-

¹ В последните десетина години започнаха да се появяват все повече трудове на словоредна тематика – за това виж Първа глава.

² www.bultreebank.com

големите учени в България в областта на компютърната лингвистика. Благодаря на колегите и приятелите си – проф. Сия Колковска и чл.-кор. проф. дфн Мария Попова за това, че ме съпътстват в моя професионален и човешки път. Благодаря и на колегите си от катедра „Обществени комуникации“ от УниБИТ (както и на състава на бившата катедра „Книга и общество“, УниБИТ) за подкрепата, а също и на рецензентите ми за бележките върху по-ранните варианти на текста. Благодаря и на семейството си.

Е. Балабанова

Увод

Изследванията върху словоредни въпроси през последния повече от половин век в България не са голям брой. Едва в последните десетина години повече изследователи започнаха да обръщат внимание на словоредната проблематика и така се появиха (и продължават да се появяват) редица разработки, които се занимават с въпросите на словореда (по-подробно по въпроса виж в Първа глава, 2.2.). Част от публикуваните досега трудове са посветени на словоредните особености на разговорната реч, която влезе активно във фокуса на внимание на учените през последните 20 години (виж отново Първа глава, 2.2.).

До 1983 г. основните изследвания върху българския словоред принадлежат на Елена Георгиева (Георгиева 1974; Георгиева 1982). Нейните текстове и досега остават основополагащи в областта на словореда.

За разлика от трудовете на Е. Георгиева в основните книги по българска граматика от втората половина на 20. век въпросът за словореда се разглежда само като част от по-общата картина при описанието на езика. Прави впечатление обаче, че във всички изследвания (без тези на Е. Георгиева), издадени до началото на 21. век и засягащи словоредни въпроси, липсва прецизно описание на словоредните закономерности. Вместо това изследователите заемат по-обща позиция, като всички те отчитат факта, че в българския словоред, наред със словоредната свобода, има и известни закономерности. Измеренията на сло-

воредната свобода, както и на ограниченията, които действат върху нея, започват да се проучват едва в последните години (вж. Първа глава, 2.2.).

Обект на изследване в настоящата монография са словоредните модели с участие на адюнкти³ в българското изречение⁴. Изследвани са всички възможни позиции, при които в българското просто изречение (в състава на сложното) се разполагат адюнкти. Доколкото ни е известно, подобно подробно изследване не е правено досега, с изключение на части от дисертацията на Ст. Теофилова (Теофилова 2018), както и на отделни нейни статии (Теофилова 2016б; Теофилова 2017), които обаче се занимават с разположението на обстоятелствените пояснения (Теофилова използва този термин) само в разговорната реч (повече за изводите на Теофилова виж в Първа глава, 2.2.).

В монографията са описани четири словоредни модела с участие на адюнкти в зависимост от позицията, в която се срещат адюнктите в българското просто изречение, включено в състава на сложното. Езиковите данни са взети от българския **корпус със синтактични описания** Bultreebank⁵. От корпуса са извадени всички изречения, които съдържат адюнкти в себе си (2 188 изречения). Изборът на този корпус е продиктуван от следните съображения:

– Той е представителен за съвременния български книжовен език и е единият от двата най-големи корпуса, показателни за съвременното състояние на езика (в него-

³ В монографията с термина *адюнкт* обозначаваме понятието *обстоятелствено пояснение*.

⁴ Анализите в изследването са направени на нивото на простото изречение като част от състава на сложното.

⁵ <http://www.bultreebank.com/>

вия неразговорен вариант). Другият такъв корпус е Българският национален корпус (www.bnc.bg), но в него не може да се осъществява търсене по синтактични позиции – факт, който не позволява да се направи изследване, подобно на изследването, предшестващото настоящата монография.

– В корпуса Bultreebank може да се търси по морфологични и синтактични критерии, може да се прилагат различни филтри при търсенето, може да се правят различни статистики на получените резултати, както и редица други операции, които спомагат за обработката на езиковите данни и водят до качествени и надеждни резултати, очертаващи ясно явленията в съвременния български книжовен език и показващи тяхното количествено разпространение.

Във фокуса на настоящото изследване са реални текстове от съвременния български книжовен език в следните регистри: публицистика, художествена литература, научни текстове, официални документи.

В изследването не е включена разговорната реч, защото смятаме, че тя трябва да е обект на самостоятелно проучване поради своите специфики.

Смеем да твърдим, че след трудовете на Елена Георгиева настоящето изследване е първото, посветено на адюнктите, което е корпусно, и показва реалното разпределение на адюнктите в съвременния български книжовен език.

При семантичната интерпретация на езиковите данни са използвани постановките на Т. Ернст от Синтаксиса на адюнкти (Ernst 2001). При анализа на информационната структура е използвана методиката на Й. Пенчев за опре-

деляне на фокуса на изречението (Пенчев 1980), както и моделът на Т. Августинова за видовете словоред в зависимост от взаимното разположение на основа и фокус (Avgustinova 1997).

Целта на настоящето изследване е да се опишат словоредните модели с адюнкти в българския език.

Задачите, които си поставихме във връзка с тази цел, са следните:

1. Извличане на всички изречения, съдържащи адюнкт, от един представителен за съвременния български език корпус;

2. Дефиниране на позициите в изречението, в които адюнктите се разполагат, и типологизиране на всеки словореден модел в зависимост от два параметъра: вида на адюнкта и словоредната позиция, в която той се разполага;

3. Изясняване на причините за разполагането на даден вид адюнкт в съответна словоредна позиция.

В нашата работа освен използването на съвременни езикови ресурси (корпуса BulTreeBank) използваме активно и езиковите технологии. Ето защо е използвана системата CLaRK⁶ с вградените в нея средства Конкорданс, Регулярни граматика и Статистика. Описание на работата по обработването на езиковите данни с цел получаването на езиковите резултати от корпуса чрез системата CLaRK, както и резултатите от поредицата от обработки, извършени чрез системата, са дадени в Приложение 1. В Приложение 2 под формата на структурни схеми са посочени синтактичните анализи на изреченията примери, дадени в Трета глава.

⁶ Системата CLaRK. Достъпна на: <http://bultreebank.org/bg/clark/>

Първа глава.

Концептуален преглед на мненията за словореда в българската и българистичната литература; в съпоставителните и диахронните изследвания

За да очертаем изследователския контекст, в който се реализира настоящето изследване, ще направим преглед на съществуващите в изследователското поле мнения и интерпретации на българските словоредни явления. Тъй като конкретното явление – словоредното разположение на адюнктите в българското изречение, е показателно за процесите в българския словоред, смятаме за удачно да представим в по-голяма пълнота схващанията за словореда в нашия език.

В тази глава се разглеждат въпросите за това как словоредът се описва в три водещи български граматики, какво е виждането за българския словоред във всички трудове, посветени на този въпрос и издадени през последните седемдесет години, какви са измеренията на отношението словоред – информационна структура според българските и българистичните изследвания. Не претендираме за изчерпателност – стремежът ни е бил да обхванем само основните, публикувани в областта, трудове, като е напълно възможно встрани от нашето внимание да са останали някои изследвания по конкретни словоредни въпроси. Спираме се и на няколко изследвания, засягащи словоредни въпроси, разгледани в сравнителен, съпоставителен и диахронен план.

1. Български граматики

В граматиките на българския език на словоредата не се отделя значимо място. Обикновено характеристиката му се свежда до констатиране на факта, че словоредът на българското изречение е доста свободен и са възможни многобройни линейни конфигурации на изреченските членове. Някои граматики се заемат и с посочване на основното разположение на изреченските членове, но не стигат до откриване на причините за различните словоредни подредби.

Изложението в тази част не цели изчерпателност; напълно съзнателно са избрани три граматики, които достатъчно значимо представят състоянието на схващанията за словоредата в българските граматики като цяло, съответно в периодите на 40-те (една от първите граматики на българския език), 80-те и 90-те години на 20. в.

1.1. Любомир Андрейчин (Андрейчин 1978)¹

Л. Андрейчин (Андрейчин 1978) посочва, че: "Основната линия на словоредата се очертава от ония негови части, които означават предмети и действия. Това са следователно: подлог – казуемо (евентуално със казуемно определение) – допълнение – обстоятелство. Такова подреждане на частите на изречението обаче не е единствено възможно в българския словоред. В зависимост от психологическите пътища, по които се поражда и протича мисълта, на първо място в изречението може да стои не само подлогът, но също и

¹ Изданието на Граматиката на Л. Андрейчин от 1978 г. повтаря почти без изменения неговия труд Основна българска граматика. София: Хемус АД, 1944. Затова приемаме, че постановките в книгата се отнасят към 40-те години.

сказуемостта, и допълнението, и обстоятелството: въобще тия четири основни елемента на словоредът могат доста свободно да се нареждат..." (Андрейчин 1978: 393).

1.2. „Граматика на съвременния български книжовен език“ (ГСБКЕ)

За разлика от Андрейчин, първият лингвист, който се заема да представи българския словоред в граматика и поради това очертава една твърде обща картина на словоредът, „Граматика на съвременния български книжовен език“ (по-нататък ГСБКЕ) разглежда различните типове словоред с оглед на факторите, които ги определят. Видовете словоред според ГСБКЕ са (ГСБКЕ 1983: 267): граматичният словоред – „отразяващ основни логически и мисловни закономерности и същевременно даващ израз на спецификата на граматичната система“; актуалният (смислов) словоред, „продиктуван от комуникативните намерения на автора на езиковото съобщение“ (ГСБКЕ 1983: 279); контекстовият (ситуационен) словоред – породен от условията на свързания текст; емоционалният (субективен) словоред – резултат от намесата на субективнооценъчното отношение към фактите от речевата ситуация; и стилистичният словоред (инверсия) – обусловен от ритмико-мелодичната организация на речта. Контекстовият и емфатичният словоред ГСБКЕ разглежда като проява на актуалния словоред.

В ГСБКЕ се разглежда всеки един от посочените видове словоред в българското изречение. За граматичния словоред се посочва в каква позиция се разполага всяка част на изречението. За актуалния, контекстовия и емфатичния словоред се проследява каква е връзката между разположението на изреченските елементи и актуалното

членение на изречението, като се посочва участието на изреченските съставки в темата или ремата при различна темо-ремна организация на изречението. Инверсията се разглежда с оглед на стиловете, в които се среща, и на жанровете, за които е най-характерна.

1.3. „Съвременен български език“ (Бояджиев, Куцаров, Пенчев 1999)

В тази граматика на българския език словоредът се разглежда в рамките на Трансформационната граматика (автор на частта за словореда в граматиката е Й. Пенчев и поради това изложените по-долу схващания за българския словоред съвпадат с тези в книгата му „Интонационни контури на българското изречение“ – представяне на основните тези от „Интонационни контури“ на Й. Пенчев – виж във Втора глава, 4.2.).

Според „Съвременен български език“: „българският език има частично свободен словоред“ (Бояджиев, Куцаров, Пенчев 1999: 634), като тази теза е подкрепена с шест характеристики на словореда в български:

- фиксираното място на някои подкласове думи като местоименните и глаголните клитики и к-думите;
- обичайното фиксирано място на подчинената част спрямо главната, но гъвкавата ѝ позиция при различните значения на главната част;
- фиксираното място на адвербиалните съставки в групите AP и AdvP;
- фиксираният в голяма степен словоред на съставките в NP;
- по-голямата словоредна свобода в рамките на гла-

голната фраза;

– по-ограниченият словоред в подчинените изречения в сравнение със самостоятелните и главните изречения.

В граматиката се разглежда по-подробно словоредът в именната и глаголната фраза, като за описанието на възможните подредби на елементите във VP се използват трансформации.

В труда „Съвременен български език“ се разглежда и въпросът за връзката на словореда с информационната структура. Проследени са последователно различни словоредни конфигурации, като са обяснени с оглед на участието/неучастието на съставките им в полето на ремата (за рема се използва следната дефиниция: „смислово изтъкнати ... думи, които са израз на дадените в речниковата статия на опорната дума аргументи“) (Бояджиев, Куцаров, Пенчев 1999: 636). Следователно, съгласно това твърдение, глаголът сам или заедно със своите аргументи оформя рематичното поле (вместо обичайните термини тема – рема се използват +/-рема). За да се покаже единността на рематичното поле, се въвежда интонационният признак, според който: „Рематичното поле не може да се разкъсва от неударени думи“ (Бояджиев, Куцаров, Пенчев 1999: 636).

Въпреки този принцип обаче в Граматиката е показано, че например наречия, които се разполагат вътре в глаголната фраза (между опората и комплемента), оформят граматичен словоред. В тези случаи, според авторите, се извършва т. нар. „рематизиране на външен аргумент или адюнкт“ – т.е. разширяване на рематичното поле чрез включване на нови думи.

Пример: Донесох вчера всичко.

+р -р +р

Процесът, обратен на рематизирането – дерематизиране, се наблюдава при наличието на т. нар. *контрастно (логическо) ударение*. Именно този процес наблюдаваме в нашите анализи в някои от словоредните модели с адюнкти, разположени извън базовата им позиция – повече виж в Трета глава.

В (Бояджиев, Куцаров, Пенчев 1999) се разглежда словоредното разместване на подлога, аргументите и адюнктите в глаголната фраза във връзка с наличието/отсъствието на ударение върху тях: „изнасянето на подлога пред опората на СР или съюза *че* винаги е съпроводено със силно ударение“; „аргументите и адюнктите на глагола могат да заемат позиция пред него. Всяко разместване, при което съставката не напуска VP, усилва нейната рематичност (изразена с по-силно ударение)“ (Бояджиев, Куцаров, Пенчев 1999: 638).

За описанието на всички словоредните размествания се използва подходът, при който линейните промени в глаголната фраза са резултат на движение. При този подход придвижването в предглаголна позиция без излизане от VP се представя с удвояване на VP (преместване с адюнкция и следа).

1.4. Обобщение

От краткия преглед на три водещи български граматики (една от първите български граматики от 40-те, след това една граматика от 80-те и една от 90-те години на 20. век) се вижда, че в тях има ясно изразена тенденция към все по-прецизно отчитане на факторите от различни езикови равнища, които си взаимодействат в словореда. В началото на разглеждания период словоредът се описва като

свободен, без да се дадат измеренията (чрез проследяване на конкретни словоредни модели) на тази „свобода“.

В следващия етап вече се отчита връзката на словоред с различни езикови равнища, като обаче пълна картина на словоредните вариации в българското изречение се проследява само при връзката на словоред със структурното ниво на езика. Измеренията на отношенията словоред – актуално членение, словоред – стилъв регистър не са изчерпателно разгледани, а само споменати.

В българските граматики от 90-те години на 20. век се наблюдава вече едно формално описание на словоредните закономерности и отчитане на взаимодействието между прозодия и словоред и, наред с това, по-задълбочено проследяване на взаимодействието между словоред и информационната структура.

2. Изследвания, посветени на българския словоред

2.1. Изследвания върху принципните положения в българския словоред²

Особеностите на словоред в глаголната фраза в български (най-вече по-голямата словоредна свобода на съставките ѝ в сравнение с останалите фрази) провокират някои изследователи да разглеждат въпроса за това конфигурационен или не е българският език.

Й. Пенчев и **К. Рудин** се спират на този въпрос от

² Изложението до края на тази част е оформено по теми – разглеждат се изследователите, които са се занимавали с даден въпрос, без оглед на хронологичната им последователност.

различни гледни точки, като достигат до сходна позиция.

Според **Й. Пенчев** българският език е конфигурационен, но по някои свои особености (свободната пермутация на съставките на VP) напомня на неконфигурационните езици (Пенчев 1991: 525).

Като взема за изходна точка понятието за падеж (разбирано от Теорията за управление и свързване (ТУС) като синтактично отношение, което се приписва към синтактичните функции), Пенчев проследява как според ТУС се приписват синтактичните функции на съществителните в редицата „глагол съществително съществително“, ако езикът е конфигурационен.

Авторът привежда няколко довода, които показват, че синтактичните функции на съществителните от разглежданата редица могат да се изведат от повърхнинната структура. Според автора тези функции са: падежите на местоименните съществителни ясно разграничават субектна от обектна позиция; съгласуваният със сказуемото подлог може да се яви преди или след допълнението, но ако морфологичните признаци на двете съществителни съвпадат, подлогът обикновено е пред допълнението (срв. *Подгони детето кучето*; членуването отделя подлога или допълнението от сказуемното определение, което не се членува).

Контрааргументи за конфигурационността на българския език Пенчев открива в словореда на разглежданата редица „глагол съществително съществително“. Той посочва, че в рамките на тази редица е възможно свободно пермутиране на елементите – когато не само подлогът разрушава съседството на глагола и неговото допълнение, но също и обстоятелствени изрази (срв. *донесе той още вчера*

книгата – още вчера донесе той книгата – още вчера донесе книгата той – книгата още вчера той донесе – той книгата още вчера донесе). Авторът посочва, че тази словоредна свобода „като че ли засилва убеждението, че българският език е неконфигурационен“ (Пенчев 1991: 524).

Пенчев посочва, че в ТУС за конфигурационните езици са постулирани две позиции, където може да отиде даден изместен елемент: съотв. начална позиция на топикализираните елементи (TOP) и позиция на комплементизаторите (COMP). Авторът прилага анализ в ТУС на посочените по-горе изречения и установява, че всъщност българският език се вписва в така зададените изисквания за конфигурационност, с едно основно изключение – че в него има възможност глаголът да се измества в неаргументна позиция (срв. [COMP донесе1 (ли) [s Иван V1 книгата]], където V1 показва мястото на изместения глагол). Тази възможност за словоредна свобода във VP според Пенчев е причината българският език да прилича на неконфигурационен език. Същевременно обаче, като разглежда словоредата на NP, Пенчев посочва, че в тази фраза възможностите за разместване са значително по-ограничени.

Като се позовава на наблюденията си относно приписването на падеж и на липсата на словоредна свобода в NP, Пенчев обобщава, че „има достатъчно основания да се смята, че българският е конфигурационен, но дава възможност да се измества глаголът в неаргументна позиция“ и още, че българският език „само наподобява неконфигурационните езици, защото няма фиксирано място на опората (глагола) във VP“ (Пенчев 1991: 525).

Подобно на Й. Пенчев, американската българистка К. Рудин (Rudin 1986: 3) застъпва тезата, че българският

език е частично неконфигурационен с почти свободен словоред на основните конституенти на дълбинно ниво, като зависимостите на повърхнинния словоред се дължат до голяма степен на дискурсната функция топик или фокус на съответния конституент.

Според авторката българският словоред е „относително свободен, особено в разговорната реч, но, разбира се, не изцяло“ (Rudin 1986: 14; преводът мой – Е.Б.). Изследователката определя словореда на българския език като значително по-малко свободен, отколкото този в неконфигурационните езици и стига до заключението, че българският език може да бъде описан по-скоро като фразовоструктурен, отколкото като неконфигурационен, т.е. с конституенти, които се подреждат в произволен ред, който е обект както на синтактични, така и на дискурсни ограничения (Rudin 1986: 14).

Своята теза Рудин доказва чрез разглеждане в рамките на REST (Revised Extended Standard Theory) и на ТУС на особеностите на комплементизацията в български и най-вече на въпросителните и относителните изречения, въведени с к-дума, и тяхното взаимодействие с комплементизаторите (конкретно авторката се занимава с въпросите дали к-думите заемат позицията COMP, възможно ли е няколко к-думи да се поместват в тази позиция и какво е правилото, което ги поставя там, както и какви са условията за това правило). За да изясни спецификите на българския словоред при запълването на позицията COMP, Рудин се спира на особеностите на линейното разположение в българското изречение.

Според авторката, макар обичайният повърхнинен словоред да е SVO (подлог, глагол, допълнение), словоре-

дът на ниво дълбинна структура най-вероятно поставя глагола в начална позиция и всеки елемент, който го предхожда в повърхнинната структура, е преместен напред или вследствие на движение на к-думи, или чрез правило, което добавя фраза вляво от S' или от S.

Според Рудин това правило за присъединяване създава две позиции в началото или близо до началото на изречението: позицията TOPIC – вляво от S' (и непосредствено преди COMP) и позицията FOCUS вляво от S (и следователно непосредствено след COMP). Както сочат имената на тези позиции, материалът, който се премества в тях, се интерпретира с оглед на неговата дискурсна функция. Освен с фразите TOPIC и FOCUS изречението може да е свързано и с именна фраза в „лява дислокация“ или „дясна дислокация“, т.е. такава NP, която се генерира отделно от изречението, но е свързана с него чрез кореферентно местоимение в S.

Същественото в това предложение на Рудин за описание на българския словоред е, че изследователката постулира ясни критерии при запълването на словоредните позиции преди V, т.е. преди глагола – даден конституент трябва да бъде маркиран със семантичната характеристика [+topic] или [+focus], за да бъде преместен в позицията на TOPIC или FOCUS (като, разбира се, това придвижване не е задължително) (Rudin 1986: 38).

В непосредствено следглаголната позиция обаче според Рудин не съществува основно подреждане на конституентите. Според авторката тази позиция е много гъвкава: подлог, номинални фрази като преки и непреки допълнения, да не говорим за наречия или различни предложни фрази, могат да се появят във всички възможни комбина-

ции и подредби (Rudin 1986: 38; преводът мой – Е.Б.).

Изследването на К. Рудин, което няма за обект словоред в българското изречение, а българските к-фрази и комплементизацията като цяло, същевременно предоставя един систематизиран поглед върху основните словоредни характеристики на изреченията, които съдържат този тип фрази. Тук няма да се спираме върху особеностите на анализа, които произтичат от използваната теоретична рамка (наличието на структурните позиции TOPIC и FOCUS). Ще си позволим да изтъкнем достигнатия от изследователката извод по отношение на факторите, които определят словоред в българското изречение, а именно, че редът на изреченските съставки е обект на синтактични и на дискурсни ограничения.

Детайлното изследване на словоредните модели вътре в глаголната фраза в настоящето изследване оборва тезата на Рудин, че в позицията след глагола във VP е възможна всякаква подредба на изреченските съставки (повече по този въпрос вж. в Трета глава). В монографията е показано, че в следглаголната позиция има закономерности при разполагането на изреченските членове.

Подобно на К. Рудин почти всички автори, работили върху българския словоред, посочват като съществена за изясняването на линейните зависимости връзката на словоред с изискванията на дискурса. Основната посока на изследване на тази тема са отношенията между словоред и разпределението на информацията в изречението (актуалното членение).

Светомир Иванчев е първият български учен, който обръща внимание на отражението на информационното разпределение върху словоред в българското изрече-

ние. Той е и един от първите български изследователи, които популяризират у нас теорията на Пражката лингвистична школа за актуалното членение на изречението.

Като разглежда въпроса за връзката на актуалното членение с категорията определеност в български, Св. Иванчев (Иванчев 1957) се спира и на основните словоредни модели на българското изречение с оглед отражението на информационната структура в тях. Св. Иванчев изхожда от схващането на изречението като „съобщение за една по-пълна действителност“ и според него „като съобщение, което се корени в тази действителност, изречението се дели на две части, всяка от които е носител на определен комуникативен заряд“. Св. Иванчев (Иванчев 1957: 512) нарича двете единици на информационната структура съответно: основа (в тази част се дават известни неща) и ядка на изказа (в тази част се казва нещо ново и относително неизвестно за действителността).

Св. Иванчев разглежда изречението като единство от синтактично значение и комуникативен заряд. Той отбелязва, че при това делене на изречението важно значение има словоредът. Като проследява възможните подредби на основата и ядката в изречението, Св. Иванчев оборва традиционното деление в българската лингвистична литература на прав и обърнат словоред (дефинирането на тези понятия почива на разграничението дали подлогът, или сказуемостта е на първо място в изречението). Изследователят посочва, че според него адекватната класификация на словоредните модели е с оглед на разпределението на комуникативния динамизъм в тях. По този начин Св. Иванчев определя два основни типа словоред – обективен и субективен. В рамките на първия тип изследователят разграничава два

подвида: 1) подлог – основа преди ядката и 2) подлог – ядка преди основата. Субективният словоред според Св. Иванчев също се разделя на два подтипа: 1) подлог – основа след ядката и 2) подлог – ядка преди основата (Иванчев 1957: 514). В рамките на тези четири възможни словоредни подредби, с оглед разпределението на информацията, ученият разглежда употребата на члена в българския език. На конкретните му наблюдения по този въпрос няма да се спираме, тъй като те не са обект на нашия интерес тук.

Същественото в случая е друго – чрез проследяване използването на определителния член Св. Иванчев всъщност има за цел да даде гражданственост на Теорията за актуалното членение, непозната дотогава в българското езикознание. Неговият опит е успешен и тази теория се използва в разработките на поколения български учени, сред които една част се занимават с това какви са измеренията на взаимовръзката информационна структура – словоред.

Връзката между словореда и информационната структура във въведените от Св. Иванчев словоредни модели *обективен* и *субективен словоред* разглежда и **Ст. Брезински** (Брезински 1995) в своя „Кратък български синтаксис“. Брезински посочва възможните типове словоред: субективен и обективен въз основа на различното разполагане на старата и новата информация, без обаче да се спира по-обстойно на всеки от тези възможни типове (детайлно е представен само словоредът на определенията в именната фраза и на словореда на именната фраза като цяло).

Всъщност разграничението между това дали изречението започва със старата информация (наричана различно в различните теоретични рамки: *тема*, *топик*, *основа*), или с новата (съотв. *рема*, *ядка*, *фокус*), което стои

зад понятията „обективен“ и „субективен“ словоред, е основна тема в изследванията, свързани със словореда и информационната структура. Термините „обективен“ и „субективен“ словоред обаче не се предпочитат от повечето лингвисти, тъй като те са по същество психологически дефиниции, чийто обем невинаги може ясно да бъде посочен. Езиковедите, които работят с тази проблематика, намират различни начини за назоваване на тези универсални модели на разпространение на информацията.

Т. Августинова (Augustinova 1997) обособява четири типа на повърхнинно подреждане в българското изречение с оглед на информационната структура: комуникативно немаркиран словоред, парентетичен словоред, комуникативно маркиран словоред и емфатичен словоред (по-подробно за класификацията на Т. Августинова вж. Втора глава, 4.2.). Тази класификация има несъмнен принос за изследванията върху словоредна проблематика (тъй като дава възможност за едно по-детайлно, в сравнение с двуделната подялба на Св. Иванчев, представяне на връзката словоред – информационна структура), още повече, че е направена в рамките на Опорната фразова граматика – една малко позната в българското езикознание формална теория. Приносът на Т. Августинова е и по отношение на описанието на словоредните комбинации в простото изречение на българския език.

Необходимо е обаче да отбележим, че особеностите на словореда в българското просто изречение се засягат от Т. Августинова преди всичко с оглед на нейната основна задача – въпроса за удвояването на клитиките в глаголният комплекс (удвояването чрез клитика на номинални фрази, които са допълнения, има и комуникативно син-

тактично измерение, на което авторката обръща специално внимание). Комуникативното измерение на удвояването на клитиките се разглежда като фактор, който влияе на словоредните вариации в българското просто изречение. Предложеният модел за удвояване на винителната клитика в изречения от типа S-V-O и на винителната и дателната клитика в изречения от типа S-V-O₁-O₂ посочва кога удвояването е невъзможно, кога е задължително и кога е само факултативно.

По пътя към изпълнението на основната си задача – да разкрие условията за удвояване на клитиките, авторката проследява детайлно всички възможни словоредни комбинации на конституентите в простото изречение с пряко и с пряко и косвено допълнение, както и ролята на удвояването на клитиките в информационната структура на българското просто изречение.

Изчерпателността на описаните линейни модели несъмнено представя в пълнота словоредните комбинации в едно- и двубектни изречения. Същевременно обаче словоредните особености са проследени през призмата на едно конкретно явление – каквото е удвояването на клитиките – и това в известна степен ограничава универсалността на изведените словоредни модели. На второ място, невъзможността за изчерпателност по отношение на линейното разположение в останалите видове прости изречения е предопределено от избора на обекта на описание – простото неразширено изречение. По този начин извън обсега на внимание (и на формално описание) остават редица особености в словоредните модели на простите изречения, които съдържат второстепенни части. На последно място, без съмнение с цел пълнота, авторката посочва всички

граматични словоредни комбинации в избрани от нея тип изречение. Въпреки тяхната несъмнена граматичност обаче някои от примерите, които илюстрират определени модели, изглеждат нетипични за носителя на езика и създават впечатлението за изкуствено създадени. Това иде да подсказва, че ако описаните значителен брой словоредни модели бъдат потърсени в корпус, вероятно някои не биха се потвърдили като използвани в езика.

За разлика от Т. Августинова, която представя словоредните модели само в простото неразширено изречение, **Е. Георгиева** (Георгиева 1974; Георгиева 1987) прави опит да обхване всички основни словоредни модели в българското просто (двусъставно неразширено, едносъставно и разширено) изречение и усложнено просто изречение (просто изречение, съдържащо обособени части, вметнати думи и изрази, присъединени части).

Макар и неформални по характер, изследванията на Е. Георгиева са първите (и засега единствени) изчерпателни описания на словоредните модели в българския език (съпоставка и дискусия по доста от тезите на Георгиева виж в Трета глава). Наред с представянето на различните линейни подредби в простото изречение Георгиева дава отговор и на редица принципни въпроси за българския словоред. Тя показва, че словоредът влиза в различни отношения с останалите езикови и речеви равнища и разглежда всички измерения на тези отношения.

В зависимост от това дали словоредът се отнася до езика, или до речта, Е. Георгиева посочва различните словоредни функции: синтактична (която тя нарича граматичен словоред); роля за организация на изреченската структура при представяне на актуална информация (ак-

туален словоред); стилистична функция и категоризираща функция (способността на словореда да определя функционалната същност на дадена изреченска единица). По отношение на граматичния и актуалния словоред авторката се спира подробно на всяка една изреченска част и нейното място съответно в единия и другия тип словоред (Георгиева 1974: 28-31).

По отношение на граматичния словоред Е. Георгиева разкрива основните словоредни модели в българското просто изречение като отражение на връзката между основните логически понятия и главните членове на изречението (Георгиева 1974: 28-31).

Е. Георгиева посочва, че актуалният словоред се реализира само в процеса на общуване. Следователно, твърди авторката, актуалното членение е свързано с речевото, а не с езиковото равнище и е „пряко свързано с комуникативните цели на дадена речева верига и затова единиците, с които се оперира при актуалния словоред... са елементи, които имат отношение към комуникативния динамизъм на синтактичната единица, и които, съобразно с това, се разполагат в определен ред“ (Е. Георгиева 1974: 65).

Е. Георгиева изследва възможните конфигурации, в които влизат частите на изречението като единици на комуникативния динамизъм. Авторката се спира на актуалния словоред в двусъставното неразширено, едносъставното и разширеното изречение, като разглежда участието на всяка част на изречението във възможните словоредни комбинации, изразяващи различна комуникативна структура.

Пряко отражение на комуникативните цели на говорещия според Е. Георгиева е и разширяването на простото

изречение с вметнати, обособени или присъединени думи и изрази. Е. Георгиева посочва, че разширяването на простото изречение е пример за отражението на речевото ниво върху нивото на езика. Като изследва словореда и участието в комуникативния динамизъм на еднородните, повторените, на сложните и на обособените части в усложненото просто изречение, а също и словореда на частиците и междуметията и на обръщението, Е. Георгиева достига до извода, че разглежданите категории могат да се обединят въз основа на общи интонационни характеристики (образуват самостоятелен интонационен комплекс, който променя основната изреченска интонация, като я насича). Интонационното обособяване пък води до промяна и в комуникативната стойност на разглежданите категории – те обикновено се превръщат във второ рематизирано поле, в актуализирана за изразяване на субективна модалност група. Наред с интонацията словоредът е другото средство за придобиване на тези значения. Е. Георгиева посочва, че интонация и словоред най-често си взаимодействат в постигането на различни по тип значения.

Отчитането на взаимовръзката на интонация, словоред и структуриране на информацията е тема, с която се занимава и **Й. Пенчев** (Пенчев 1980). Вниманието на автора е съсредоточено върху описанието и обяснението на основните интонационни типове в български, като, за постигането на тази цел, Й. Пенчев се спира и на „семантико-рематичната организация на изказването“, която според него е „общата семантична основа на интонацията“ (Пенчев 1980: 177). Както вече беше посочено (вж. цитир. на Пенчев в Куцаров, Пенчев, Бояджиев 1999), Й. Пенчев използва термините +/- рематичност за означаване еле-

ментите на информационната структура .

Като проследява кои части на изречението са винаги рематични и кои „могат да бъдат включени като реми“, авторът всъщност очертава и двата типа рематичност – лексикално определена и синтактично определена рематичност (по-подробно за модела на Й. Пенчев и за приложението му в монографията вж. Втора и Трета глава). Изследването на темо-ремната структура на изказването и разграничаването на двата вида рематичност е свързано с факта, че „интонацията е основно средство за сигнализиране на темо-ремната структура“ (Пенчев 1980: 35), като обаче „интонацията не може да обясни тая структура, а сама трябва да бъде обяснена чрез нея“ (пак там). Това е и основната причина авторът да търси „как се определя старото и новото независимо от разпределението на високите и ниските точки в интонационния модел на изказването“ (Пенчев 1980: 35).

Авторът се спира на словоредните модели в българското изречение само доколкото е необходимо да се илюстрира линейното разположение на дадена темо-ремна структура. Поради това изследването на Й. Пенчев предоставя преди всичко адекватен апарат за изучаването на интонационните модели и връзката им с информационната структура и словореда, но не предлага анализ на основни словоредни структури.

Това се опитва да направи в своето съпоставително изследване **У. Вохра** (Вохра 1989). Вохра разглежда словореда на простото неразширено и разширено изречение в българския език в съпоставка с линейното разположение в простото неразширено и разширено изречение в хинди. Изследователят изброява позицията на глаголните де-

пенденти, определена от подредбата им в аргументната рамка на опората. Разположението на второстепенните части е представено като следствие от отражението на актуалното членение в словореда.

У. Вохра дава представа за основните положения в словореда на българското изречение в съпоставка с простото изречение в хинди, но за съжаление, не разглежда различните словоредни конфигурации като резултат от различни комуникативни цели, нито пък предоставя анализ в рамките на някаква конкретна лингвистична теория.

*2.2. Изследвания по конкретни словоредни проблеми.
Изследвания върху словоредни явления
в разговорната реч*

Словоредните особености са обект на изследване в редица разработки, посветени на конкретни словоредни въпроси.

На някои словоредни особености в българската глаголна фраза (и на връзката семантика – синтаксис – словоред) се спира **С. Папазова** (Папазова 1992) в своята статия „За мястото на допълненията в изречението в български език“. Като разглежда различни семантични групи глаголи, авторката стига до извода, че „дълбоката синтактична структура е адекватна на семантичната, а повърхностната синтактична структура отразява спецификата на словореда“ (Папазова 1992: 24).

Въпроса за мястото на допълненията, но в разговорната реч, разглежда **Ст. Теофилова** в своята статия „Словоредни позиции на допълнението в съобщителното изказване (върху материал от разговорната реч)“ (Теофилова 2016а). В текста авторката се спира на словоредните по-

зиции на прякото и непрякото допълнение и на комбинацията от тях в рамките на съобщителното изказване в българската разговорна реч. Ст. Теофилова обръща внимание и на явлението удвояване на допълнението, като паралелно обсъжда както формалното място, така и информационната натовареност на обекта в изказването.

Интересен е изводът на **П. Радева**, която в своя статия (Радева 2012) посочва, че „позициите, в които става разкъсването на предикативната структура в книжовната реч и в разговорната реч по принцип съвпадат“ (Радева 2012: 235).

Въпросът за разположението на подлога на второ място в изречението в косвените въпроси е разгледан в съпоставителен план от **И. Ликоманова** (Ликоманова 1998). Върху материал от славянските езици Ликоманова изследва мястото на подлога в подчинени изречения, въведени с въпросителна дума. Авторката отбелязва, че българският език се характеризира с инверсия на подлога в подчиненото изречение, за разлика от сърбохърватски и полски, където подлогът в подчиненото изречение не променя мястото си. Ликоманова посочва също така, че единствено в български е възможна т. нар. „голяма“ инверсия – излизане на подлога от подчиненото изречение в абсолютното начало на сложното изречение.

Словоредът в косвените въпроси се разглежда и от **Й. Тишева** (Тишева 2000). Проследявайки запълването на комплементизаторната позиция, Тишева се спира и на някои словоредни особености на подчинените изречения, въведени с въпросителна дума (разглежда се мястото на подлога, на обстоятелствените пояснения и се задава общият словореден модел на косвените въпроси).

На различните конфигурации при разполагането на топика и фокуса в балканските езици, и по-специално на строежа на лявата периферия, е посветена статията на **И. Кръпова** (Кръпова 2015).

Не без внимание остават словоредните особености и с оглед на въпросите на езиковата култура. **Р. Русинов** (Русинов 1997/1998) се спира на словоредната конструкция от типа „Топмошеник арестува полицията в Русе“, която е широко разпространена в журналистическия език и която, поради разменените места на подлог и пряко допълнение и отсъствието на допълнително маркиране чрез удвояваща клитика, води до двусмислица.

С оглед на компютърната обработка на езика пък е предложението на **К. Илиева** (Илиева 1998) за въвеждане на словоредна информация в българския лингвистичен процесор. Илиева посочва, че „словоредните модели и съпровождащите ги правила са едно от важните контролни средства, с чиято помощ компютърът може да определя синтактичната функция на анализираната дума“ (Илиева 1998: 318). Авторката предлага да се разработи зона, в която се съхраняват всички словоредни модели, като в структурата на всеки модел се записва както словоредният инвариант, така и неговите варианти (основани на разграниченията, известни в българската лингвистика – съответно: обективен, субективен, контекстов словоред или инверсия). При анализа, който компютърът извършва, ще се посочва видът на словоредния модел в конкретното изречение и същевременно с това частите на речта ще се поставят в съответствие с техните функции в изречението.

Разработената от К. Илиева идея за български лингвистичен процесор представлява интересна задача както

от теоретична (какъв да бъде формалният модел за описание на информацията), така и от приложна гледна точка (как този формален модел да бъде достатъчно адекватен на езиковата действителност). Първата страна на проблема авторката не коментира обстойно (спира се по-подробно само на начините за представяне на морфологичната информация), а пък за втората страна – приложението на лингвистичния процесор, няма данни.

За съжаление, предложението за словореден модул на лингвистичния процесор е пример за това как едни наглед рационални виждания могат да се окажат твърде далече от възможностите за машинна обработка на многообразната езикова действителност (досега не ни е известно да е създаден този лингвистичен процесор).

С въпросите на синтаксиса на разговорната реч се занимават в поредица от свои разработки **Й. Тишева** и **М. Джонова**. Авторките разглеждат връзката между нивото на информационната структура на изречението и синтактичното му равнище (Тишева, Джонова 2004а; Тишева, Джонова 2004б). И в двете статии обект на изследване на Тишева и Джонова са моделите с удвояване на аргументи (подлог и допълнения) в лявата и дясната периферия на изречението. Авторките представят тези модели като специфична особеност на съвременния български език с особена честота в устната му форма. Като проследяват паралелите между информационната и синтактичната структура на изречението, Тишева и Джонова показват, че независимо от позицията на удвоения аргумент, удвояването е начин за изразяване на топика в информационната структура. Авторките разглеждат последователно типовете удвояване на допълнението и подлога съответно в ля-

вата и дясната периферия на изречението.

В първия случай те посочват, че вляво от глагола за топика, изразен с допълнение, съществуват две различни позиции – лява дислокация и вѐншен топик, като разликата между тях е в това дали удвояващата клитика се съгласува, или не по падеж с топикализираното допълнение. В позицията след глагола удвояването отново маркира допълнението като топик в две структурни позиции – дясна дислокация и маргинализация (различават се по това, че в първия случай е налице кореферентна с допълнението клитика, докато във втория такава липсва).

За топикализацията на подлога Тишева и Джонова посочват четири формални модела при разположение на подлога вляво от сказуемото. Авторките посочват, че за разлика от топикализацията на допълнението, която е симетрична по своите особености както в лява, така и в дясна дислокация, при топикализацията на подлога е налице асиметрия – вдясно от сказуемото съществува само един формален модел на удвояване на подлога.

Като разглеждат словоредните модели на топикализация в разговорната реч, Тишева и Джонова осветляват по нов начин въпросите за връзката между информационната структура и синтактичният строеж на изречението. Те показват, че разглежданите явления са една от най-типичните прояви на тенденцията към многократност (повторение или удвояване) на синтактично равнище, като позициите на дублираните елементи са от съществено значение – началото и края на изказването са позиции, силно обвързани с дискурса, с елементите, които маркират комуникативната прогресия и поради това са предпочитани за разполагане на топика и фокуса.

Авторките показват, че причините за словоредни промени (премествания на аргументите спрямо сказуемостта) най-често се свързват с процеса на топиализация.

Според тях, тъй като преместването на аргументи и удвояването им е средство за топиализация, то не трябва да се разглежда като отклонение от граматичните норми, а по-скоро като норма на равнището на синтаксиса в разговорната реч. Обяснението на това явление според Тишева и Джонова трябва да се базира на езиковите универсалии, тъй като явлението не е характерно само за българския език, нито само за диалектната му форма.

Въпросите на информационната структура с оглед на клитиките са разгледани и в друг текст на същите авторки (Tisheva, Djonova 2002).

В своя труд „Прагматични аспекти на разговорната реч“ **Й. Тишева** обобщава научните си търсения по въпросите на разговорната реч. Тя разглежда различни прагматични особености на разговорната реч, като се спира и на словореда в лявата и дясната периферия на изречението в разговорната реч (Тишева 2013). По конкретно, Тишева разглежда следните 4 групи явления, особено характерни за разговорната реч: i) Структура на лявата периферия. Лява дислокация; ii) Удвояване на подлога; iii) Структура на дясната периферия. Дясна дислокация; iv) Допълнението в дясна дислокация.

Изследователката се интересува от това как прагматичното ниво се проявява в изказването чрез посочените по-горе явления, като проследява и различните линейни подредби на изреченските части в разглежданите явления. Поради фокуса на изследователската работа на Й. Тишева обяснимо извън изследователския ѝ интерес ос-

тават явленията, свързани със словоредното разположение на адюнктите в изречението. Валидно за нашето изследване обаче е твърдението на Тишева, че лявата периферия е място, което се оказва „пресечна зона“ за елементи и от формалната синтактична структура, и от прагматичното равнище на изказването (Тишева 2013: 38).

По въпросите на словореда в разговорната реч работи и **Ст. Теофилова**, която разглежда разположението на обстоятелствените пояснения в изречението върху материал от разговорната реч (Теофилова 2016б и Теофилова 2017). Теофилова се спира върху словореда на комбинациите от различни по вид и по вътрешноизреченско свързване обстоятелствени пояснения в съобщителното изказване, като посочва четири основни възможни комбинации между обстоятелствените пояснения в изказването. Словоредните варианти на комбинациите от обстоятелствени пояснения са обособени според критерия *място спрямо поясняваната дума*. Този критерий е резонен предвид това, че освен по своя вид обстоятелствените пояснения се различават и по *вътрешноизреченско свързване*, тъй като невинаги обстоятелствата в едно изказване поясняват една и съща дума. При изказванията, съдържащи комбинация от две различни обстоятелствени пояснения, Ст. Теофилова (Теофилова 2016б: 555) посочва, че се наблюдават следните 4 възможни реализации: 1) комбинация от две обстоятелствени пояснения в *постпозиция* спрямо сказуемото; 2) комбинация от две обстоятелствени пояснения в *препозиция* спрямо сказуемото; 3) комбинация от обстоятелствени пояснения в *интерпозиция* спрямо частите на сказуемото; 4) комбинация от две обстоятелствени пояснения в *рамкова позиция* спрямо сказу-

емото. В изводите си Теофилова посочва, че може да се окаже основателно допускането, че в разговорната реч е налице тенденция към формиране на словореден модел с две обстоятелствени пояснения, представени най-често от инициално обстоятелство за време и постпозиционно обстоятелство за място и посока. Резултатите от нашите анализи за неразговорната реч потвърждават това наблюдение на Теофилова (виж Трета глава, части 1.1. и 4.4.).

Д. Вилимовска в своята дисертация „Словоред и информациялна структура на изречението (с оглед на адвербиалните модификатори, изразяващи епистемична модалност)“ (Вилимовска 2018), като прави един цялостен и изключително задълбочен анализ на модалните наречия, се занимава и с въпроса за техния словоред в неразговорна и разговорна реч. Авторката проследява разполагането на адвербиалните модални модификатори в изречението както самостоятелно, така и в комбинация с други обстоятелствени пояснения (адюнкти). Вилимовска също така проверява хипотезата за реда на наречията, постулиран от Чинкуе – за т. нар. „високи“ и „ниски“ наречия, и установява, че модалните модификатори се реализират на по-високо ниво в изречението, докато адюнктите с чисто обстоятелствена функция се реализират на по-ниско ниво. Този неин извод съответства и на нашите заключения.

Словоредните особености на именните фрази, доколкото такива има, са засегнати в труда на **П. Осенова** „Именните фрази в българския език“ (Осенова 2009).

3. Изводи

От прегледа на изследванията върху българския словоред можем да направим следните **изводи**:

1) В почти всички изследвания се отчита взаимодействието върху словоредата на **съвкупност от структурни, дискурсни и прозодични фактори**;

2) Различните автори описват **различни измерения** на връзката между словоредата и тези фактори: **връзката словоред – структурно равнище** на езика (Е. Георгиева, К. Рудин, Т. Августинова, Ст. Теофилова); връзката **словоред – дискурс** (Св. Иванчев, Е. Георгиева, К. Рудин, Т. Августинова, Й. Пенчев; Й. Тишева и М. Джонова; Ст. Теофилова, Д. Вилимовска); **словоред – прозодия** (Е. Георгиева, Св. Иванчев, Й. Пенчев). Само в **единични изследвания** е представена **пълната картина** на отношенията словоред – структурни, дискурсни и прозодични фактори (Георгиева 1974, Георгиева 1987);

3) Отражението на посочените фактори върху словоредата дава възможност за по-голям брой линейни комбинации в някои фрази (най-вече VP), което е повод учените да поставят въпроса **дали българският език е неконфигурационен**. Те оборват тази възможност, като показват, чрез примери от различни езикови равнища, **че словоредната свобода в определени фрази е изолирано явление** и не може да се счита като показател за неконфигурационност. По-скоро в езиковата структура на българския е налице комбинация от конфигурационни и неконфигурационни характеристики.

Единодушно открояваната от лингвистите **словоредна „свобода“** в глаголната фраза не е изследвана, за да

се проследи наистина ли отсъстват всякакви закономерности в заемането на позициите в тази фраза. Също така **не е изследвана и пълната картина на словоредно разпределение на адюнктите** в съвременния книжовен език. В допълнение към вече посоченото отчитаме факта, че позициите в началото и края на изречението с оглед на разположените в тях адюнкти са разглеждани единствено по отношение на разговорната реч (Й. Тишева, Ст. Теофилова), но не в книжовния език като цяло (изключение прави изследването на Д. Вилимовска, което обаче проследява разпределението само на един вид адюнкти – модалните модификатори, върху материал от неразговорна и разговорна реч). Запълването на тази празнота – цялостно описание на словоредните модели с адюнкти в българското просто изречение в състава на сложното е и **целта на настоящия труд**;

4) Изследванията върху словоредните специфики на разговорната реч открояват нейни особености, които не винаги са налице в неразговорната реч. Някои от изводите за линейното разположение на изреченски елементи в разговорната реч – като изводите на Д. Вилимовска и Ст. Теофилова съответно за реда при реализация на адюнктите (Вилимовска), както и за честотата, вида и комбинациите между различните обстоятелствени пояснения (Теофилова), намират паралел и в нашите наблюдения върху материал от неразговорната реч.

4. Съпоставителни изследвания. Диахронни изследвания. Изследвания върху други езици

В настоящата част на главата се спираме накратко на онези изследвания от съпоставителното и историческото езикознание, които осветляват някои словоредни въпроси в сравнителен, съпоставителен и диахронен план.

В своята статия „Словорасположение в русском и българском языках: позиции подлежащего и сказуемого“, като разглежда различни словоредни подредби в изреченията на български и руски в съпоставителен план, **Ал. Градинарова** посочва, че „Даже българският транзитивен глагол в рамките на изречението се оказва по-тясно свързан с обстоятелственото пояснение за начин, отколкото с прякото допълнение“ (Градинарова 2010: 66, преводът мой – Е.Б.).“ Чрез сравнение на едни и същи изречения, но с различен словоред на руски и на български език, авторката стига до заключението, че „характерната за български език контактност на обстоятелственото пояснение за начин спрямо опората (в пре- или постпозиция) не е характерна за руски“ (Градинарова 2010: 16, преводът мой – Е.Б.).

В исторически и съпоставителен план е разгледан словоредът в статията „Congruence languages and word order“ от **В. Гешев** (Geshev 2013). В текста на В. Гешев се посочва, че „свободата на словореда в езиците, в които има съгласуване, е доста ограничена. На практика, тази свобода засяга основно онези членове на изречението, които са непосредствено свързани с глагола: те могат да променят линейното си разположение – с много ограничения – за целите на функционалната перспектива на изречението“ (Geshev 2013: 388, преводът мой – Е.Б.).

Както посочихме нееднократно, в българската и българистичната литература изследвания върху словоредното разпределение на адюнкти има само върху разговорната реч. В чуждоезичната литература обаче има повече изследвания върху разпределението на адюнкти. Трудовете на Томас Ернст дори са посветени специално на синтаксиса на адюнктите, но на тези изследвания ще се спрем във Втора глава.

Във всички разработки, посветени на словореда на адюнктите, учените посочват, че при разпределението на адюнкти в изречението се пресичат няколко езикови нива. Тази теза поддържа и Мартин Харис в текста си “Word order” (Harris 1995: 1216-1223): “Само един мултифункционален подход към словоредните промени в изречението би могъл да осветли комплексния характер на това интригуващо изследователско поле”. Според Харис има 3 групи фактори, които формират словореда в естествения език:

- 1) когнитивни – отразяват когнитивните структури;
- 2) функционални – отразяват комуникативните нужди на говорещите;
- 3) исторически – дължат се на външни за говорещите обстоятелства.

В заключение, можем да обобщим, че според мнозинството лингвисти словоредът на естествените езици събира във фокуса си отражението на фактори от различните езикови равнища.

Втора глава.

Обем на изследваното явление.

Теоретични постановки, използвани при анализа на словоредните модели

1. Обем на явлението „словоредни модели с адюнкти“

В монографията се изследват четири словоредни модела в зависимост от това къде се срещат адюнктите в простото изречение като част от сложното в българския език (виж Приложение 1). Установихме, че четири са позициите, в които се появяват адюнктите в простото изречение в българския книжовен език – в началото на изречението, в края му и вътре между подлога и VP и между опората на VP и комплемента.

Ето защо словоредните модели, които изследваме, са следните:

- 1) словореден модел с адюнкт в началото на изречението¹
- 2) словореден модел с адюнкт между подлога и опората на глаголната фраза
- 3) словореден модел с адюнкт между опората и комплемента на глаголната фраза
- 4) словореден модел с адюнкт в края на изречението.

¹ Използваме като синоними термините *в началото на изречението* и *абсолютна препозиция* и *в края на изречението* и *абсолютна постпозиция*.

Всеки от тези четири словоредни модела съдържа подчасти в зависимост от вида на адюнкта, заемащ съответната словоредна позиция.

В изследването приемаме, че термините *адюнкт* и *обстоятелствено пояснение* имат еднакъв обем и избираме да работим с термина *адюнкт*. При анализа на материала използваме утвърдената класификация на обстоятелствените пояснения от „Граматика на съвременния български книжовен език“ (ГСБКЕ 1983: 193): обстоятелствени пояснения *за време, за начин, за количество и степен, за място, за вторична предикация*², *за условие, за причина*.

В словоредния модел с реализация на адюнкт между опората и комплемента на глаголната фраза разглеждаме явлението „дистантно разполагане“, като посочваме неговите основни параметри (вж. Трета глава, 2).

Анализът, който правим на езиковия материал, се осъществява на следните нива:

- информационна структура
- семантична характеристика и семантичен обхват на адюнкта
- интонационна характеристика (наличие на интонационно отделяне, което сигнализира емфаза)

Поради тези нива на анализ в следващите части на настоящата глава излагаме теоретичните инструменти, необходими ни за всяко ниво на анализ.

Също така се спираме на въпроса за разграничението

² В работата си използваме термина *адюнкт* за *вторична предикация* за означаване на сказуемните определения. Основанието сказуемните определения да бъдат определени като адюнкти е фактът, че в общия случай те не са аргументи на предиката опора и следователно синтактичният им характер е по-близък с този на адюнктите.

между реализирани и нереализирани глаголни депенденти, защото този въпрос е съществен при интерпретацията на словоредния модел с адюнкт, разположен контактно до опората на VP.

Синтактичният анализ на изреченията е представен под формата на дървовидни схеми в края на монографията (в Приложение 2).

2. Основни положения в теорията на Т. Ернст „Синтаксис на адюнктите“, използвани в монографията

Тъй като в българската лингвистична литература няма теоретични инструменти, които се занимават с описание на разпределението и със семантичната интерпретация на адюнктите, работим с някои от основните положения в теорията на Т. Ернст, наречена „Синтаксис на адюнктите“ (Ernst 2001). Тук излагаме само тези положения, постулирани от Ернст, които прилагаме в нашата работа.

Лингвистичната теория, създадена от Томас Ернст (Ernst 2001), има за цел да опише словоредното разпределение на адвербиалните адюнкти. По отношение на синтаксиса теорията се опира на Теорията за управление и свързване. В теорията на Ернст е застъпено философското схващане, отразено у Джакендоф (Jackendoff 1983), че синтаксисът и семантиката на естествения език са неразривно свързани до такава степен, че (дори и първични) резултати, получени от едното езиково ниво, могат да дадат информация за характера на съответстващите им части от другото езиково равнище (Ernst 2001: 7).

В теорията на Т. Ернст се борави със следните термини:

– Използват се термините *аргументи* и *адюнкти* вместо *аргументи* и *модификатори*

– *Аргумент* – фраза, която се изисква семантично от даден предикат, така че да се комбинира с него

– *Адюнкт* – неаргумент

– *Адвербиал* – адюнкт, който взима обект от вида „*факт-събитие*“ (в разбирането на Ернст „*факт*“ отговаря на цялата пропозиция, изразена чрез обекта изречение, а „*събитие*“ отговаря на обекта предикат)

– *Наречие* – адюнкт от синтактичната категория Adv.

Т. Ернст посочва, че адюнктите включват както адвербиални, така и адективи фрази (т.е. AdjPs и фрази, функциониращи като тях, и модифициращи NP). Ернст посочва, че в английския език адвербиалите обикновено модифицират глаголи или изреченски обекти, като в неговата теория (съответно в терминологията, с която той борава) глаголите отговарят на събития, а изреченските обекти – на пропозиции.

Тъй като Теорията за управление и свързване, която използва Т. Ернст за описание на словоредното разпределение на адюнктите, е широко разпространена у нас, тук няма да се спираме на нейните принципи. Ще разгледаме основно семантичната част от теорията на Т. Ернст.

Според Ернст йерархичната подредба на адюнктите се определя *на първо място* от взаимодействието между общите за съответния език композиционни правила, от една страна, и от друга – от лексикосемантичните изисквания на отделните адюнкти, тъй като семантичната реализация на адюнктите се осъществява съобразно синтактичната структура на дадения език. Т. Ернст посочва, че при реализацията на адюнктите в изречението участват

относително малко синтактични принципи – съобразно синтактичната теория, в която той работи, това са напр. лицензирането на черти, специфичини за адюнктите, придвижвания в логическата форма (LF) или премествания на опори около адюнкти, така че да бъдат описани алтернативни начини на словоредна подредба.

Т. Ернст посочва, че *на второ място* линейната подредба на адюнктите и други подобни елементи (модални елементи, аспектиални спомагателни глаголи, маркери за страдателен залог и др.) е резултат от техните йерархично организирани позиции, плюс: а) Принципите за насоченост (Directionality Principles), включващи параметризирането на езика за базово разпределение на комплементите, и б) Теорията за относителната тежест (Weight theory), която насърчава или обратното – възпрепятства, определени линейни подредби в зависимост от „тежестта“ на конституентите в изречението. Повечето от тези принципи се верифицират основно във фонетичната форма (PF).

2.1. Класификация на адвербиалните адюнкти според Т. Ернст

Т. Ернст посочва, че основният критерий при класификацията на адюнктите, особено във формалния синтаксис, е семантичният.

Неговата класификация е изградена съобразно с това как адюнктът се съчетава семантично с даден обект от тип „факт-събитие“ или с друг семантичен елемент.

Класификацията е следната:

1. Адюнкти, които оперират върху предикати

1.1. Ориентирани към говорещия: *искрено, може би, за щастие, очевидно*

- 1.2. Ориентирани към субекта: *нарочно, глупаво*
- 1.3. Екзокомпаративни: *подобно*
- 1.4. Вътрешносъбитийни: *частично, здравословно*
2. Адюнкти, изразяващи област на действие: *математически, химически*
3. Адюнкти, ориентирани към участника: *на стената, за леля му*
4. Функционални адюнкти
 - 4.1. Времеви: *сега, за минута, все още*
 - 4.2. Квантификационни: *често, отново, точно*
 - 4.3. Фокусиращи: *дори, само, току-що*
 - 4.4. Отрицание: отрицателната частица „не“
 - 4.5. Адюнкти, отразяващи отношенията между простите изречения: *за цел, за причина, за последователност, за условие и др.*

Адюнктите, които оперират върху предикати, изискват тяхната сестра конституент да бъде техен аргумент от тип „факт-събитие“, като по този начин те се разполагат върху една скала, в единия край на която са адвербиалите, ориентирани към говорещия, които оперират върху пропозиции, а в другия са адвербиалите, ориентирани към субекта, защото те оперират върху събития.

Адюнктите, изразяващи област на действие, се свързват с променлива, изразена чрез глагола.

Адюнктите, ориентирани към участника, взимат основен аргумент събитие, подобно на основния предикат.

Функционалните адюнкти са хетерогенна група. Поради своята нееднородност тези адюнкти не могат да бъдат разположени върху градуирана скала (за разлика от предишните три групи). Отликата им по отношение на останалите видове адюнкти е и в това, че някои от тях

изискват структури, които действат фокусиращо върху пропозицията. Адюнктите, които ние описваме в словоредните модели на българското изречение, са именно функционални адюнкти.

Т. Ернст посочва, че според него част от факторите за разпределението на адюнктите в изречението произтичат от лексикалната информация, идваща от самия адюнкт, а останалата идва от прилагането на различни композиционни правила върху адюнкта като лексикална единица. Към тези две групи причини се добавя и морфологичният фактор, който в различните езици варира.

Така Ернст обособява факторите, които определят възможните разположения на адюнктите в изречението, в три групи: 1) лексикалната семантика на адюнкта, 2) характерът на системата от композиционни правила, които се прилагат към тази лексикална семантика, 3) относителната тежест на адюнкта. Според Ернст композиционните правила са универсални, докато 1) и 3) са езиково-специфични. Системата от композиционни правила определя общия набор от позиции, позволени в естествения език като цяло, докато наборът от възможни позиции се конкретизира в съответния език, благодарение на 1) и 3).

Ако обобщим, основната теза на Ернст е, че (Ernst 2001: 17) разпределението на адвербиалните адюнкти в голяма степен се определя от набор от по-прости и по-общи, отколкото досега се е смятало, принципи и че всъщност много малко от тези принципи са чисто синтактични или са специфични за адюнктите. Той твърди, че по-скоро механизмите, отговорни за разпределението на адюнктите, са семантични или че синтактичните механизми са приложими за всички елементи, не само за

адюнктите и последните са засегнати от тях колкото и всяка друга фраза в изречението (Ernst 2001: 17).

2.2. Основни теоретични инструменти в теорията на Т. Ернст, които ние използваме

2.2.1. Подход, основан на семантичния обхват (Scope-based approach)

Генеративната традиция още от Джакендоф (Jackendoff 1972) приема, че значението на дадено наречие оказва влияние върху неговото словоредно разпределение. Основните въпроси за синтактичната теория според Т. Ернст са: до каква степен словоредът на адюнкта може да бъде директно предвиден от семантиката (му) и до каква степен словоредът трябва да бъде описан посредством синтактични принципи, както и как семантиката и синтаксисът си взаимодействат.

И тъй като, както вече посочихме по-горе, според Т. Ернст основният критерий за линейното разпределение на даден адюнкт е неговият семантичен обхват, както и другите му изисквания за свързване, кодирани под формата на лексикални характеристики, Ернст прилага т. нар. подход, основан на семантичния обхват, известен от изследванията на учени преди него (Jackendoff 1972, Zubizarreta 1987, Rochette 1990 и други). При този подход моделите за разположение на адюнктите в изречението се извеждат от техните семантични характеристики (най-вече от семантичния им обхват), като адюнктите се разделят на две големи групи в зависимост от това дали имат, или нямат семантичен обхват. На свой ред групата на адюнктите със семантичен обхват се подразделя на подгрупи в зависимост от вида на семантичния обхват.

3. Въпросът за глаголните депенденти

3.1. Схващания за валентността

Във Валентната теория съществуват различни схващания за обема и същността на понятието „валентност“³. За една част от учените (Tesnière 1953 – цит. по М. Попова 1987: 9) валентността е свойството на глагола да открива свободни позиции около себе си за другите части на речта. Според други изследователи валентността е онова активно свойство на глагола да се съчетава със зависимите от него съучастници, но само в количествено отношение (Helbig, Schenkel 1978, цит. по М. Попова 1987: 9). Качествената страна на валентността, т.е. семантичната и морфологичната характеристика на участниците, тези учени наричат „дистрибуция“.

В зависимост от езиковото равнище, на което се дефинира валентността, мненията на учените се разделят основно на две групи – според една част от тях валентността е както явление на езика, така и явление на речта (Tesnière 1953: 4, Попова 1987: 13). Следователно според тези изследователи валентността обхваща съчетателната способност на предиката, обусловена от лексикалното му значение, и едновременно с това реализацията на тази способност, изразена в запълването на определени синтактични позиции за неговите аргументи в процеса на речта.

Друга група изследователи пък постулират разделянето на изследването на валентността. Така те разглеждат валентността само като явление на езика, докато за ре-

³ Тук използваме понятието *валентност* само по отношение на глаголната валентност. Въпросът за валентността на другите части на речта няма да ни интересува в този текст.

ализацията на валентността на речево равнище използват термини като съчетаемост, позиция и др. (Арнолд 1967, цит. по М. Попова 1987: 10). Трета група учени пък използват като синонимни термините „валентност“ и „съчетаемост“ (Кацнелсон 1949, Egben 1962 – цит. по М. Попова 1987: 10).

В нашето изследване ние прилагаме схващането на валентността като явление едновременно на равнището и на езика, и на речта.

Дефиницията, която използваме, отразява съчетателната способност на предиката, обусловена от лексикалното му значение, и едновременно с това реализацията на тази способност, изразена в запълването на синтактичните позиции, които предикатът отваря при себе си. Можем да обобщим, че **дефиницията, с която работим, е следната**: способността на глагола да създава при себе си свободни позиции, които се запълват синтактично.

3.1.1. Термини, с които се бори в текста

Както посочихме, съчетателната способност на предиката, разбираана като потенциал и като реализация едновременно, наричаме *валентност*.

Валентно свързаните компоненти, които се обуславят от глаголната семантика, наричаме *аргументи*, като в това множество включваме *комплементите* и *подлога*.

Под *комплементи* разбираме онези валентно свързани елементи, които се обуславят от лексикалното значение на предиката (на статута на подлога като аргумент се спираме по-долу).

Под *адюнкти* разбираме онези валентно свободни компоненти, които не са обусловени от семантиката на глагола опора.

В термина *депенденти* включваме множествата на комплементите – валентно зависимите компоненти, и на адюнктите – валентно независимите компоненти. В този смисъл го използваме като родов термин над видовете термини *комплементи* и *адюнкти*⁴.

3.2. Въвеждане на критерий за определяне вида на глаголните депенденти

В работата си по словоредните модели на българското изречение установихме, че при някои глаголи (като напр. *предпазвам се (от нещо)*, *намирам се (някъде)*) материалът, който се разполага вдясно от тях, е трудно да бъде определен еднозначно като комплемент или адюнкт, ако се прилагат съществуващите досега критерии.

Противоречивите схващания в лингвистичната литература по въпроса за критериите при определяне на глаголните депенденти, както и резултатите от работата ни с глаголната фраза в българския език, ни подтикнаха да направим изследване по въпроса за дефинирането на тази група глаголни депенденти (Балабанова 2019). Бяха изследвани онези глаголи от корпуса⁵, при които има колебания за дефинирането на даден компонент от синтактичната структура като аргумент или като адюнкт.

Въпросът за аргументите на опората в глаголната фраза е сред основните за всяка съвременна езикова теория. Средищното място, което проблемът заема, се поражда от факта, че все още няма единен критерий, който

⁴ Тук се включват и онези адюнкти (като адюнктите за място), които са част от валентната рамка на глагола опора, т.е. са валентно зависими.

⁵ Корпусът е BulTreeBank: <http://bultreebank.org/bg/btb/>

да определя еднозначно статута на валентно зависимите и валентно свободните компоненти във VP.

Както посочихме, аргументите са онези валентно зависими компоненти на синтактичната конструкция, които се обуславят от лексикалното значение на предиката опора.

Пример: *България не бива да предоставя своята територия*. (В това изречение NP фразата *своята територия* е комплемент на глагола опора *предоставя*. Глаголната опора *предоставя* не би могла да се реализира в изречението в абсолютна употреба (т.е. без наличието на комплемент).

За глаголи като *предоставям*, *изисквам*, *отнемам* и др. реализацията на комплемент, който допълва тяхното значение, е задължителна. Следващ въпрос е къде е реализиран комплементът – дали непосредствено в изречението, или по-нагоре в контекста.

Броят и видът на комплементите в една част от лингвистичните теории, наречени лексикални, се задава в лексикона чрез т. нар. „аргументна структура“ (още: субкатегоризационна рамка, валентна рамка на глагола). В тези теории аргументната структура се променя в зависимост от глаголното значение, т.е. всяко глаголно значение има отделна аргументната структура.

Съществено е да се отбележи, че за реализацията на значението на някои предикати появата на валентно свързани компоненти е задължителна, докато други могат да реализират семантиката си в абсолютна употреба (без да реализират аргументите си непосредствено в изречението).

За разлика от комплементите, които са валентно

свързани компоненти, в общия случай адюнктите са валентно свободни (но не винаги, има и изключения, виж по-горе). Тяхната поява не може да бъде предвидена от семантиката на глагола опора.

Пример: *И вчера социлидерът Георги Първанов не бе открит за интервю.* В този пример появата на наречието *вчера* не е обвързана със семантиката на глагола опора и поради това то е адюнкт.

Комплементите и адюнктите са двете основни групи глаголни депенденти. Подлогът, поради спецификата на своята реализация, се разглежда в повечето лингвистични теории като трета, отделна група аргумент. Тъй като българският език е от типа *pro-drop*, реализацията на подлога в българското изречение се приема за факултативна и не се разглежда от нас (разбира се, подлогът заема мястото си в йерархията с аргументна подредба). Тук се спираме само на разделението комплементи – адюнкти.

В съвременните формални лингвистични теории дихотомията комплементи – адюнкти е сред най-дискутираните проблеми, които и досега не са намерили еднозначно решение (Przepiórkowski 1999). Съществуват редица критерии (функционален, семантичен, конфигурационен, морфосинтактичен), както и няколко теста (тест за повторителност, тест за предвидимост) за определяне границите на тези две групи компоненти. Сред всички тях функционалният критерий е най-широко приетият за разграничаване на двете групи депенденти: „Комплементите, за разлика от адюнктите, са задължителни, защото допълват глаголното значение“ (Tesnière 1959: 245). Най-често функционалният критерий се използва в своя семантичен вариант („задължителният елемент е комплемент“).

При по-голямата част от глаголите в различни езици прилагането на съществуващите критерии разграничава сравнително безпроблемно комплементите от адюнктите във VP.

Изследванията върху различни езици обаче сочат, че има и редица глаголи, чиито депенденти⁶ не могат да бъдат определени нито само като комплементи, нито само като адюнкти, тъй като притежават характеристики и на двете групи.

В българския език най-често това са депендентите на глаголи като **влизам** (някъде), **предпазвам се** (от нещо), **протестирам** (срещу нещо) и др. В английския език такива са депендентите на глаголи като **to put somewhere** (поставям (някъде)), също депендентите на немски глаголи като **denken (an etw.)** (мисля (за нещо)), на полски глаголи като **zahowywac sie** (държа се (по определен начин)), **leżec** (лежа), **uĵac** (поставям).

Едно възможно решение при описанието на аргументите на такива глаголи е да се пренебрегне дихотомията адюнкт – комплемент (Markus et al. 1993: 313–220). Друг подход е въвеждането на хибридни категории (Rizzi 1990) като косвени аргументи (*obliques*) (Butt, King, Nino, Segond 1999: 50), аргумент-адюнкти (*argument-adjuncts*) (Grimshaw, Vikner 1993: 143–155, Коева 2005: 38) и др.

Депендентите, назовани от тези автори по различен начин, могат да се обединят под общия термин „хибридни депенденти“. Това са обикновено предложни фрази, които

⁶ За тази група въвеждаме термина *хибридни депенденти*, тъй като терминът *депенденти* е надреден спрямо термините *комплементи* и *адюнкти*, сечението на чиито множества е множеството на хибридните депенденти.

приличат на адюнктите по форма и значение (имат най-често локативна, темпорална или инструментална семантика). За разлика от адюнктите обаче тези депенденти са част от аргументната структура на глагола опора и реализацията им зависи от него. Тази тяхна характеристика ги прави сходни с комплементите.

Изследванията ни върху словоредните модели с участието на адюнкти в българския език показаха, че и в нашия език има такива глаголни депенденти, които притежават характеристики и на двете групи депенденти. Тези хибридни депенденти са част от субкатегоризационната рамка на глагола, но същевременно реализацията на глаголното значение може да се осъществи без тях и затова появата им в изречението не е задължителна. Въпросът е: Къде трябва да се причислят те, след като задължително се изискват от глагола опора, но не винаги се реализират?

Проблемът с разграничаването на комплементите и адюнктите и определянето на статута на хибридните депенденти в българския език получава засега според нас незадоволително обяснение – както поради недостатъчната адекватност на съществуващите критерии (при прилагането им остават редица глаголи, чиито депенденти не могат да бъдат причислени нито към комплементите, нито към адюнктите), така и поради пренебрегването на отношението: *задължителност – повърхнинна реализация* на даден аргумент.

Вземането предвид на последното отношение позволява класификация на глаголните депенденти, която по-адекватно отразява реалното състояние в езика. Като основа за такава класификация тук се предлага **една типология на глаголните депенденти**, основана на **отношението за-**

дължителност – повърхнинна реализация.

Според начина, по който се реализират във фразата, депendentите в глаголната фраза се разделят на две групи: 1) депendentи, които задължително се реализират (комплементи), и 2) депendentи, които не се реализират задължително.

Тук е необходимо да направим едно съществено уточнение. Подобно разграничение между реализирани и не-реализирани депendentи (наричани още „задължителни и факултативни актанти“) не е ново за Валентната теория. Ние го предлагаме за целите на нашата работа и по-успешното описание на българския езиков материал.

1) Задължително реализиращи се депendentи

Тази група глаголни депendentи са комплементите. Те са част от аргументната структура на глагола, тъй като семантиката му изисква тяхната реализация. Тези депendentи винаги трябва да бъдат изразени в глаголната фраза. Това са най-често предложни фрази към глаголи, които винаги се употребяват със съответния предлог.

Примери с няколко глагола от корпуса:

завися (от нкг.)

Това зависи от самия мъж.

издържам се (от нещо)

Църквата се издържа от продажба на свещи и треби.

лишавам се (от нещо/нкг.)

ЦСКА пък ще се лиши само от услугите на Димитър Бербатов.

срещам се (с нкг.)

В Брюксел той ще се срещне с шефа на европейската комисия Романо Проди.

отнасям се (за нещо)

Този закон се отнася само за български граждани.

държа се (с някого (по определен начин))

Необходимо е да се види как се държат със съдиите.

2) Незадължително реализиращи се депенденти

Незадължително реализиращите се депенденти са най-често предложни фрази, които имат факултативна реализация в изречението. Те се изискват от опората на фразата (допълват семантиката на своята опора) и затова са част от аргументната ѝ структура. Същевременно обаче реализацията им в изречението не е задължителна. Опората може да осъществи своето значение както в тяхното обкръжение, така и в абсолютна употреба.

Ограниченията върху реализацията на съответния депendent идват както от семантиката на опората, така и от контекста. Контекстът може да блокира реализацията на депendentа в глаголната фраза на дадено изречение (когато смисълът на фразата се подразбира или когато депendentът е вече реализиран някъде по-нагоре в текста).

Примери с глаголи от корпуса:

предпазвам се (от нещо)

Вие трябва да се предпазвате от тайни врагове.

протестирам (срещу нещо/нкг.)

Те протестираха срещу поскъпването от ноември на природния газ.

изваждам (от някъде)

България трябва да бъде извадена от негативния ви-зов списък.

В заключение, от изложеното дотук стана ясно, че семантиката на предиката е водещият критерий при определянето на глаголните депенденти като комплементи

или адюнкти. Оказа се също така, че семантично изискващите се от опората глаголни аргументи са нееднородна група. Отликите между тях са по отношение на реализацията им. Някои от тях винаги се реализират в изречението, докато реализацията на други е факултативна и често зависи от контекста. Въз основа на **отношението задължителност – повърхнинна реализация** на даден депendent тук беше предложена една типология на глаголните депенденти.

Предложената типология предоставя единен и адекватен критерий за определяне на аргументната структура на опората в глаголните фрази. Детайлизираното определяне на задължителните глаголни аргументи е от съществено значение при посочване статута на материала, реализиран вдясно контактно до глагола опора в два от най-разпространените словоредни модели в глаголната фраза в българския език: в модела [опора – адюнкт – комплект] и в словоредния модел, при който адюнктът се реализира в края на изречението.

4. Анализ на информационната структура. Връзката словоред – информационна структура. Методики и термини

Дотук разгледахме методите на Т. Ернст за семантично описание на словоредата на адюнктите, както и въпроса за валентността и за мястото и статута на синтактичните елементи, които се разполагат вдясно от опората. В тази част ще се спрем на въпроса за описанието на информационната структура, защото това е другото теоретично средство, което използваме в нашите анализи.

За описанието на информационната структура сме възприели методиката на Й. Пенчев (Пенчев 1980) за определяне на фокуса и основата на изречението. Въз основа на тази методика, след определянето на границите на фокуса, се посочват границите на основата.

4.1. Определяне на основата и фокуса според методиката на Пенчев

За означаване на основата и фокуса Пенчев използва термините +/- рема. Този свой избор той обосновава така: „... Категориите „стара“ и „нова информация“ имат единствено контекстуален смисъл и „стара информация“ може да значи само „споменато преди“ или „подразбиращо се от обстановката“. Очевидно е обаче, че понятията „споменат“ и „подразбиращ се“ имат неясен смисъл и се нуждаят от точно дефиниране. Ето защо ние рядко ще си служим с тях, а преди всичко с понятието „рема“ (Пенчев 1980: 35).

Според автора „не е задължително да задаваме информационната структура на изречението въз основа на контекста“ и „различни думи или форми или техни значения могат да налагат темо-ремното разпределение да бъде от един или друг вид“ (Пенчев 1980: 37-38).

Въз основа на тези съображения Пенчев разграничава следните три вида рематичност: лексикално определена рематичност; синтактично определена рематичност и рематичност, която не се определя лексико-семантично.

4.1.1. Лексикална рематичност

За да представи основата на интонационните съотношения, Пенчев се позовава на лексико-синтактичната структура на думата. Той посочва, че „за реализиране на

значенията си някои думи се нуждаят от задължителна поява на други думи в изречението и тая задължителност има степени“ (Пенчев 1980: 39). Според автора такова е положението при запълването на синтактичните позиции във VP, където информация за възможните и задължителни разширения се получава от лексикалната статия в речника. Следователно, „определени аргументи са смислово по-важни за опорната дума, отколкото други“ (Пенчев 1980: 39).

Пенчев приема да нарича задължителните глаголни аргументи „лексикална рема“. Той посочва, че „операцията на лексикално вмъкване ще приписва изтъкнатост в процеса на вмъкване въз основа на информацията, зададена в речника“ (Пенчев 1980: 40). Тази операция той нарича „правило за приписване на лексикална рематичност“. Например в изречението: *Иван даде книгата на един ученик* и двете допълнения ще бъдат маркирани като лексикални реми, тъй като са зависими на опората, зададени във валентната ѝ рамка.

Въз основа на процеса на лексикално вмъкване Пенчев посочва, че „последната лексикална рема се задава като по-силно изтъкната... С други думи, всички лексикални реми са изтъкнати, но последната получава признак за „главна“ или „първостепенна рема“ [+рема]. От своя страна глаголът получава признак за „второстепенна рема“ – [+рема]. По този начин при въвеждането на глагола се приписва признак „рема“ както на неговите контекстни категории, така и на самия глагол.“ Незадължителните пояснения на глагола според Пенчев са маркирани с признака [-рема] (Пенчев 1980: 40).

Разбира се, глаголът може да бъде маркиран с приз-

нака [+рема] (първостепенна рема), ако е в абсолютна употреба (т.е. без аргументи).

Според предложената от автора система подлогът получава признак „рема“ само ако е специфициран с този признак в речниковата статия на съответния глагол. „Прякото и непрякото допълнение винаги остават реми. Други видове допълнения и обстоятелствени пояснения при едни глаголи са реми, при други не са“ (Пенчев 1980: 41).

4.1.2. Синтактична рематичност

Под синтактично определената рематичност Пенчев разбира приписването на признака „рематичност“ в сложното изречение.

4.1.3. Рематичност, която не се определя лексикосемантично

В рематичността, която не се определя лексикосемантично, Пенчев различава два типа – емфатична и включена (нова) рема. Той посочва, че „включването на нова рема е факултативен процес, доколкото изцяло зависи от намерението на говорещия да обърне внимание върху известен за слушащия момент в общия контекст или ситуация“ (Пенчев 1980: 39).

Според автора включването на нова рема може да стане и при наличието на лексикална рема. Така в рематичната структура на изречението се осъществява противопоставяне между лексикалната рема и нелексикалната рема, която не зависи от семантичната структура на глагола.

Като примери за подобно включване на нова, нелексикална рема, Пенчев посочва реализацията на обстоятелствени пояснения в рамките на глаголната фраза.

Пенчев формулира правилото за включване на нова

рема по следния начин: „включването на нова рема е превръщането на нерематична част в рематична“ (Пенчев 1980: 68). Авторът посочва два вида включени реми:

1) неприсъединителната включена рема е съседна на лексикално зададените реми или на рема, включена вече неприсъединително;

2) присъединителната рема е включена дистантно от лексикалните, т.е. между включената и последната лексикална рема има поне една нерематична част.

За разлика от включената рема, при която няма специални интонационни изисквания (тя се присъединява към интонационния контур, оформен от лексикалната рема), при емфатичната рема има промяна в мелодиката.

За да се посочи същността на емфазата, е необходимо да се въведе правилото за ударение във фразата: в една фраза обикновено една дума е по-силно ударена от другите и тая дума е последната във фразата; функцията на ударението е да обедини думите в една фраза. Следователно фразата е дума или съчетание от думи с едно главно ударение, наречено фразово (или изреченско) ударение (Пенчев 1983: 61). Съгласно правилото за лексикална рема (вж. по-горе) следва, че предикатът и всички негови аргументи ще бъдат рематични.

Пенчев обаче посочва изречения, в които едно и също пояснение на предиката е изказано като рематично, т.е. с по-силно ударение, или като нерематично:

Купих една *книга* от книжарницата.

Купих една книга от *книжарницата*.

Авторът поставя въпроса могат ли да се обяснят тези случаи с действието на някакво правило, напр. правило за поставяне на емфаза или друго, сродно с него, т.е. „усил-

ващо правило“.

Като възприема следната дефиниция за емфаза: „Слабото (интонационно – бел. моя) изтъкване не е емфаза, а фразово ударение“ (Пенчев 1980: 65), Пенчев определя две степени на удареност във фразата – силна и слаба. Слабата степен на удареност, следователно, отговаря на „обичайното“ фразово ударение, а силната степен – на емфатичното (логическо) ударение.

От интонационно гледище емфазата се проявява в 2 основни вида: 1) с по-силно ударение; 2) с увеличаване на интервала между височинното равнище на рематичната сричка и предходните равнища, т.е. интервалът е по-голям, отколкото при неемфатичното изказване (Пенчев 1980: 63-64).

Докато мястото на фразовото ударение се определя от мястото на главната рема, разпределена от действието на правилата за лексикалната и включената рема, мястото на емфатичното ударение се определя от правилото за усилена рема. Изборът на думата пък, която трябва да се изкаже под емфаза, се определя от комуникативната структура на (кон)текста. В нашите анализи установихме, че по отношение на адюнктите емфазата е следствие от тяхното разположение извън базовите им позиции.

4.1.4. Термини

В анализа на информационната структура в монографията се използват термините *основа* и *фокус*, също *комуникативно намерение на говорещия*. С *фокус* в текста се назовава признакът [+рема] на Пенчев, а като *основа* (с нейните части *връзка* и *опашка*) се определя признакът, наречен от Пенчев [-рема].

В лингвистиката съществуват мнения, според които фокусът не може да бъде цяла фраза, а е по-скоро елемент от фразата, като лексикалните маркери, които са носители на емфаза, стоят пред фразата, а не пред самия фокус.

Тези мнения представят едно по-тясно схващане на фокуса, което се различава по своя обем от обема, който ние влагаме в това понятие. Както вече посочихме, в монографията се приема методът на Пенчев за определяне на фокуса, според който лексикалният фокус във VP (или рема, както го нарича Пенчев) обхваща опората и нейните комплементи. Разбира се, в този метод се отчита различната степен на комуникативна натовареност в рамките на фокуса (вж. по-нагоре 4.1.1., 4.1.2. и 4.1.3.), но се приема, че глаголната опора, заедно с комплементите ѝ, представя фокуса.

Терминът *комуникативно намерение на говорещия* в нашия текст се отъждествява с информационната структура и оттам оперира на нивото на прагматичната структура на изречението, а не се отъждествява с илокутивната сила и в този смисъл не е задължителна част от синтактичната структура на изречението.

4.2. Връзката словоред – информационна структура. Моделът на Августинова

При анализа на езиковия материал в монографията връзката словоред – информационна структура играе съществена роля. Вече се спряхме на методите, които използваме за определяне на информационната структура. За анализа е необходимо още нещо – достатъчно универсален и същевременно формално коректен модел на връзката словоред – информационна структура. За такъв

модел ни служи класификацията на словоредата с оглед на информационната структура, направена от Августинова (Avgustinova 1997).

Основанията ни за прилагането на посочената класификация са няколко. От една страна, моделът на Августинова е построен върху универсални положения относно връзката словоред – информационна структура. Не на последно място е и фактът, че авторката е приложила своята класификация към български езиков материал.

Класификацията на Августинова групира словоредата в четири типа в зависимост от начина, по който се изразява информационната структура в него:

1) комуникативно немаркиран словоред (communicatively unmarked word order): само фокус или опашка/фокус;

2) парентетичен словоред (parenthetical word order): опора-връзка/ опашка/фокус;

3) комуникативно маркиран словоред (communicatively marked word order): фокус/опашка;

4) емфатичен словоред (emphatic word order): връзка/фокус/опашка.

Основанието за разграничение е най-общо дали опората предхожда фокуса (в случаите, в които това е така – 1) и 2) – изречението се състои или само от фокус, или от основа и фокус), или обратното – дали фокусът е в началото на изречението, или евентуално е след връзката на основата – 3) и 4).

Трета глава.

Словоредни модели на изречението

1. Словореден модел с адюнкт в началото на изречението

Словоредният модел с адюнкт в абсолютна препозиция се среща в 371 изречения от корпуса.

Разпределението на адюнкти в тази изреченска позиция е следното:

за време – 158 изр.

за начин – 81 изр.

за място – 67 изр.

за количество & степен – 28 изр.

за причина – 18 изр.

за условие – 11 изр.

за цел – 7 изр.

за вторична предикация – 1 изр.

1.1. Адюнкт за време в началото на изречението без други адюнкти в края на изречението

В началото на изречението адюнктите за време се срещат както самостоятелно, така и в комбинация с други изреченски части.

Възможностите са следните:

– два адюнкта в началото на изречението, като адюнктът за време е на първо или на второ място, а другият адюнкт най-често е адюнкт за начин

- въпросителна дума (к-дума) преди или след адюнкта
- прагматичен маркер¹ пред адюнкта

1.1.1. При наличие на два адюнкта в препозиция вариантите са два

1.1.1.1. Адюнктът за време е на първо място

В повечето изречения вторият адюнкт е адюнкт за начин, който е емфатична рема и затова при него има по-силно интонационно отделяне.

Примери:

Още на другия ден, ЕМФАЗА [**ведно със слънчевата светлина**], тея планове се изпаряваха.

През нощта ЕМФАЗА [**неочаквано**] се събуждам.

Срещат се и няколко изречения, в които адюнктът за време в началото на изречението е следван от адюнкт за място. Тогава и двата адюнкта са част от основата на изказването от информационно гледище:

основа [**От май у нас**] е започнало намаление на валезите.

основа [**През август там**] е разкошно.

Данните от корпуса показват, че адюнктите за време в началото на изречението не се съчетават с адюнкт за условие в препозиция. Има само едно изречение с адюнкт за причина в абсолютна препозиция на изречението и пред адюнкта за време и едно изречение с адюнкт за време в абсолютна препозиция, следван от адюнкта за място, който е контактен до опората на VP.

¹ Под *прагматичен маркер* разбираме думи, изрази или частици, изобщо изреченски членове, които не са част от синтактичната структура, а служат само за прагматични цели.

Примери:

По ваша инициатива в навечерието на Гергьовден бе организирано тържество за жените военослужещи.

За пръв път на българска сцена ще се играе творба на този автор.

В една част от случаите, когато изречението започва с адюнкт, е налице обратен словоред (инверсия) – така е и в последното изречение.

1.1.1.2. Адюнктът за време е на второ място

1.1.1.2.1. Адюнктът за време е на второ място след въпросителна дума

В българското езикознание има редица изследвания, преди всичко в Генеративната традиция, които се занимават с т. нар. от генеративистите „лява периферия“ на изречението. Според учени, които описват явленията в тази част на изречението, в същата зона са налице фиксирани позиции за: к-думите, за комлементизаторите и за прагматичните маркери (Тишева 2009: 245).

Й. Тишева посочва, че „както видът, така и подреждането на елементите в началната фраза са строго определени“ и още „лявата периферия се оказва „пресечна зона“ за елементи и от формалната синтактична структура, и от прагматичното равнище на изказването“ (Тишева 2009: 246).

Нашите анализи потвърждават посоченото от Тишева (Тишева 2009: 245), че в началото на изречението е налице съвместна поява на елементи, свързани със синтактичната структура, които означават илокутивната сила на изказването (въпросителни думи, частици, релативи), както и на елементи, които имат отношение към прагматиката – едни от които са именно елементите за означаване на ин-

формационната структура (топикализирани или фокусирани фрази) (Тишева 2009: 245). Нашите наблюдения също така потвърждават твърдението на Тишева, че „в началото на изречението могат да са употребени само някои от посочените елементи, но е възможна и съвместната им употреба“ (Тишева 2009: 246).

Анализът, който направихме на изречения с разположени адюнкти в абсолютна препозиция, показва, че порядността на отделните групи елементи в тази изреченска зона е следната:

(прагматичен маркер)² > въпросителна дума > (прагматичен маркер) > адюнкт/и > (прагматичен маркер)

Това е базовият словоред за началото на изречението. Всяко разместване в него води до привличането на логическо ударение върху разместения член и от там – до образуване на емфаза.

Така емфатичен става словоредът на изречения като посочените тук, в които адюнктът за време минава пред въпросителната дума:

ЕМФАЗА [Сегга как] реализирате дейността си в тази област?

ЕМФАЗА [Защо *тогава*] не е взето решение?

1.1.1.2.2. Адюнктът за време е на второ място след прагматичен маркер

Прагматичните маркери, както е видно от посочения по-горе базов словоред ((прагматичен маркер) > въпросителна дума > (прагматичен маркер) > адюнкт/и > (прагматичен маркер)), може да се появяват в самото на-

² Прагматичните маркери са поставени в скоби, защото появата им не е задължителна.

чало на изречението, след въпросителните думи или след адюнкта.

Разположени в абсолютна препозиция и пред адюнкта за начин (ако той присъства в изречението), прагматичните елементи привличат логическото ударение и по този начин оформят емфатичен фокус заедно с адюнкта за време.

Пример:

ЕМФАЗА [**Само че този път**] той беше по-проточен и някак жално трептеше, като на плач.

1.2. Адюнкт за време в началото на изречението и други адюнкти в края на изречението

Броят на изреченията, които разгледахме дотук, и в които адюнктът за време се реализира едновременно с други адюнкти в абсолютна препозиция, е много по-малък (малко над 20 изречения, или 13% от общия брой изречения с адюнкт за време в разглеждания словореден модел) в сравнение с изреченията, в които адюнктът за време в началото на изречението се съчетава с други адюнкти в края на изречението. От последния вид в корпуса се срещат 35 изречения, или 22% от общия брой изречения с адюнкт за време в началото на изречението. Този словореден модел се открива и в разговорната реч – виж Ст. Теофилова (Теофилова 2018: 39), според която това е един от петте модела в разговорната реч. Както се вижда и от нашите данни, моделът е достатъчно добре разпространен и в неразговорната реч и очевидно е характерен за българския език като цяло.

Тринадесет изречения в корпуса са с *адюнкт за начин* в края си. Това са случаи, в които адюнктите за начин

са контактно разположени в постпозиция спрямо опората на VP и изречението завършва с тях, тъй като, както ще видим по-нататък в настоящата глава, базовата позиция³ на адюнктите за начин е именно контактността до опората, като предпочитана е контактната постпозиция.

Примери:

основа [*Напролет* баба Марга] Focus [се помина **съвсем ненадейно**].

В посочените тук примери адюнктът за време е в основата на изказването от информационно гледище, а адюнктът за начин в края на изречението се включва⁴ като част от лексикалния фокус на глаголната фраза. Не се наблюдава интонационно изтъкване на нито един от двата адюнкта.

След всеки път се кръстех **тайно** от тебе.

Сега техните наследници разсъждават **далеч прагматично**.

При всяко посещение той се дегизирал до **неузнаваемост**.

След завръщането на студента хазайката му се държеше **много тайнствено**.

На обяд пристига с **баницата в ръце**.

³ *Базова позиция* (термин, който се въвежда за първи път в настоящата монография) е позицията, в която даден адюнкт се явява с най-голяма честота. Разположен в базовата си позиция, адюнктът се включва в основата или фокуса в зависимост от избора на говорещия, но не образува емфаза. В емфатичен фокус адюнктът се включва, когато е разположен извън базовата си позиция.

⁴ Във всички словоредни модели в случаите, в които адюнктите не са част от основата на изказването и не привличат върху себе си логическото ударение, те се присъединяват към състава на лексикалния фокус (оформен от глаголната фраза) под формата на нов, включен фокус (виж Пенчев 1980: 66).

Сега започваме **по реда на постъпването на предложенията към декларацията, внесена от контактната група.**

От примерите става ясно, че:

1) Адюнктът за начин има семантична област на действителност опората на VP и затова неговата словоредна реализация контактно до опората е обичайна. Така той се включва в лексикалния фокус, оформен от VP, и емфаза не се наблюдава.

2) Адюнктът за време оперира семантично върху цялото изречение и когато е разположен в абсолютното начало на изречението, адюнктът е част от основата от информационно гледище, заедно с подлога. Ако изречението обаче е въпросително, базовата позиция на адюнкта за начин е след въпросителната дума (пред нея може да има също и прагматични маркери). В случаите, в които адюнктът за време мине пред въпросителната дума, то тогава той привлича логическото ударение и оформя емфатичен фокус, тъй като не е разположен в базовата си позиция.

В четири изречения наред с адюнкта за време, разположен в началото на изречението, в края на изречението се разполага *адюнкт за място*, който най-често допълва семантиката на глагола опора⁵.

Примери:

Тогава и Кина, и Радулчо потеглиха **към село.**

След три дена го пренесохме **по гръб през село.**

В две изречения в крайна за изречението позиция се реализира *адюнкт за количество и степен*.

⁵ По въпроса за адюнктите за място, които са депенденти на опората на VP – виж Втора глава, 3.

Пример:

В онова не толкова далечно време всичко свършва дотук.

В четири изречения се реализира *адюнкт за вторична предикация* в края на изречението. В тези изречения адюнктът за вторична предикация е част от фокуса, заедно с опората.

Примери:

На сутринта небето светна **синьо и чисто**.

През март бе създадено Командването на материално-техническото осигуряване **като нова структура за Българската армия**.

В корпуса е налице само едно изречение с адюнкт за време в началото на изречението и *адюнкт за условие* в края на изречението.

Пример:

От март частните фирми ще имат право на двойно по-големи дневни **при командировки**.

1.3. Адюнкт за начин в началото на изречението

Втората по честота на срещане група с адюнкти в началото на изречението е групата на адюнктите за начин. Последните се срещат в 81 изречения, или 21% от изреченията с този словореден модел.

Примери:

ЕМФАЗА [**Същевременно**] огромните икономически проблеми, породени от високата цена на обединението, ескалираха във финансови проблеми за цялата монетарна система.

ЕМФАЗА [**С нов механизъм**] Англия, Франция и Великобритания ще заобиколят санкциите срещу Иран.

Когато след адюнктите за начин, разположени в абсолютна препозиция, следва подлогът на изречението, наблюдаваме интонационно отделяне на адюнкта (показателно за това е и честото неправилно поставяне на запетая между адюнкта и подлога) и изказването му с по-голяма сила. Причината за наблюдаваното явление е, че това не е базовата позиция на адюнкта за начин (базовата му позиция е контактно до опората – вляво и вдясно от нея – виж Приложение 1).

Понякога този словореден модел се реализира в инверсия: адюнктът за начин е в началото на изречението, а подлогът – в края му.

Пример:

С боя или тапет като част от стената е лесно и логично да се оформи плотът под прозореца.

В тези случаи наблюдаваме реализация на комуникативно маркиран словоред (съгласно модела на Августинова – виж Втора глава), в който изречението започва с фокуса.

В корпуса са налице въпросителни изречения, в които адюнктът за начин е въпросителна дума (*как, по какъв начин*).

Пример:

Как се изразява то в съвременното ни общество?

Прави впечатление, че адюнктите за начин не се съчетават активно с други адюнкти нито в началото на изречението, нито в края му – в корпуса има едва три изречения с адюнкт за начин в комбинация с други адюнкти в препозиция и пет изречения с адюнкт за начин в препозиция и други адюнкти в постпозиция. Това е интересно наблюдение, на което засега не можем да дадем еднозначна интерпретация. Допускаме, че причина за наблюдаваното е фактът, че адюнктът за начин оперира семантично върху опо-

рата на VP и затова „предпочита“ да се реализира контактно до нея, без други адюнкти между тях.

Примери за изречения с адюнкт за начин и адюнкт за място в началото на изречението:

Над пътниците безшумно прелетя някаква птица.

И изведнъж в лицето му грейна усмивка.

В корпуса се срещат изречения с адюнкт за начин в началото на изречението и адюнкт за място в края на изречението (контактно след опората на VP).

Пример:

Тържествено напусна помещението.

В едно изречение от корпуса в началото е разположен адюнкт за вторична предикация след адюнкта за начин. Тъй като зоната в началото на изречението не е обичайна за появата на адюнктите за вторична предикация, когато те са разположени извън базовата си позиция (която е контактно след опората – виж част 3 на тази глава), те привличат логическото ударение и оформят емфаза.

Пример:

По нареждане на българската страна ЕМФАЗА [като точка от дневния ред на заседанието] беше включена ситуацията в Република Македония.

Само в пет изречения от корпуса адюнктите за начин в началото на изречението се съчетават с други адюнкти в края му.

Примери:

Със съгласието на началството то се отложи за в сряда.

Как виждате бойното снаряжение на войника в близкото бъдеще?

1.4. Адюнкт за място в началото на изречението

От анализа на езиковия материал установихме, че адюнктите за място в българския език биват две групи (виж и Втора глава, 3.2.2.):

1) Адюнкти, които имат „чисто обстоятелствена“ семантика и се отнасят семантично до цялата пропозиция.

Пример:

На това място тя се умълча.

Понякога цялото изречение е с инверсия:

И там се взима за база същият разчет като миналата година.

2) Адюнкти, които са депенденти на глагола опора на VP (по въпроса виж Глава Втора, 3.3.).

Във всяка от четирите позиции в българското изречение, където се разполагат адюнкти за място, се реализират както адюнкти от единия, така и адюнкти от другия (семантичен) вид, но в различно съотношение.

Анализът на езиковия материал ни показва, че адюнктите, които имат „чисто обстоятелствена“ семантика, се реализират във всяка една от четирите позиции. За разлика от тях адюнктите, които са депенденти на опората, предпочитат да се реализират контактно до опората (в пре- или постпозиция).

В повечето изречения, в които адюнктът за място е в абсолютна препозиция, това е съчетано и с инверсия на словоредата на изречението и по този начин е налице комуникативно маркиран словоред. Така виждаме, че фактори от три езикови нива си взаимодействат (семантика, словоред, разпределение на информацията в изречението).

Примери:

По лицето му се чете неудоволствие.

На картата на Европа ЕМФАЗА [по естествен прираст България] се нарежда на почти последно място.

В това изречение между инициално разположения адюнкт за място (*на картата на Европа*) и подлога е разположен адюнкт за причина, който не е в своята базова позиция (базовата позиция на този вид адюнкти е контактната постпозиция спрямо опората – виж част 4.6. на настоящата глава), и поради това адюнктът за причина привлича логическото ударение на изречението и оформя емфаза.

Адюнктите за място в самото начало на изречението се съчитават с други адюнкти в края му в дванадесет изречения от корпуса. Най-често разположените в края на изречението адюнкти са за начин или за количество и степен и това се случва, когато тези два вида адюнкти са разположени контактно след опората на VP.

Пример:

В петнадесета глава обобщавам темата на тази книга ***чрез обсъждане на справянето като философия на живота.***

Възможно е също така, освен началния адюнкт за място, в края на изречението отново да има адюнкт за място.

Пример:

В тоя град, прорязан от водата, морето те дебне ***отвсякъде.***

В това изречение адюнктът за място „отвсякъде“ е депendent на глагола *опора дебна*.

Понякога е възможно да има няколко еднородни адюнкта за място в началото на изречението.

Пример:

Тук, в тази далечна земя, пред малкото рибарско селище той се чувстваше **като у дома си**.

В някои от изреченията в корпуса предикатът е безличен глагол, а в абсолютна постпозиция е разположен адюнкт за начин или за вторична предикация. Адюнктът за място няма базова позиция, защото се явява еднакво често във всяка позиция за адюнкти в изречението, а адюнктите за начин и за вторична предикация са в своите базови позиции (тези за начин – контактно до опората, а адюнктът за вторична предикация – в абсолютна постпозиция). Целите изречения са фокусирани и не се наблюдава интонационно изтъкване.

Примери:

Тук се спи приятно.

Тук не се ходи бос.

Тук не се ходи сам.

1.5. Адюнкт за количество и степен в началото на изречението

В изреченията, в които адюнктите за количество и степен са разположени в абсолютна препозиция, в повечето случаи няма други адюнкти в същата зона на изречението.

Пример:

Често излизах **на върха на могилата**.

В някои изречения след разположения в началото на изречението адюнкт за количество и степен се разполага и адюнкт за начин на второ място в изречението. Тази позиция на адюнкта за начин (контактно до опората) е базова.

Пример:

Два месеца с чисти трици ги налагаха и ги мазаха

със сладкия мехлем.

В комбинация с други адюнкти в края на изречението адюнктът за количество и степен в препозиция се среща в едва няколко изречения:

Пример с адюнкт за време в абсолютна постпозиция:

Пет пъти се прекръстих **онази нощ**.

Пример с адюнкт за вторична предикация в края на изречението:

За първи път отивахме някъде **сами**.

1.6. Адюнкт за причина в началото на изречението

Адюнктите за причина се срещат в началото на изречението в седемнадесет изречения в корпуса. Една трета от тези изречения започват с въпросителната дума „защо“.

Примери:

Защо да ги прикривам?

Защо парламентът да не одобри вето на президента?

Разположени в началото на изречението, адюнктите за причина обикновено правят препратка към предходния контекст (показателно за това е, че в доста от изреченията адюнктът за причина е свързваща дума (*затова*, *поради това*, *защото*), която отправя към изразеното в предишните изречения.

Примери:

Защото обичаме авиацията, сродили сме се с нея и не можем без нея.

Затова и всяка истинска слава е посмъртна.

Когато е разположен в началото на изречението, адюнктът за причина, с разположен пред него прагмати-

чен маркер, привлича логическото ударение и по този начин оформя емфатичен фокус.

Примери:

ЕМФАЗА [**Точно затова**] аз ще подкрепя проекторешението на правителството и в двете му точки.

ЕМФАЗА [**Все пак затуй**] вината е мъничко и наша!

Дори и да няма усилваща прагматична частица пред адюнкта за причина, когато е разположен в абсолютна препозиция в изречението, той отново привлича върху себе си логическото ударение и оформя емфатичен фокус, когато е налице инверсия⁶ на подлога и опората (виж моделите на Т. Августинова във Втора глава, 4.2.) (виж за пример изреченията по-долу). Двете средства – инверсията на двата основни изреченски члена, както и разполагането на адюнкта за причина в началото на изречението, водят до наличието на словоред, който е различен от обичайната словоредна линия на българското изречение, в която най-често срещаната позиция на адюнктите за причина е абсолютната постпозиция (вж. Приложение 1).

Примери с инверсия:

ЕМФАЗА [**От простотия**] хитруват нашите селяни.

ЕМФАЗА [**От любопитство**] замълчаха всички.

1.7. Адюнкт за условие в началото на изречението

Адюнктите за условие се реализират в абсолютна препозиция едва в единадесет изречения от корпуса. В някои от изреченията, когато адюнктът е разположен пред подлога, може да има или да няма емфатично усил-

⁶ По въпроса за инверсията и как тя „усилва изтъкването” вж. (Пенчев 1980: 71).

ване върху адюнкта. Прави впечатление, че когато адюнктът изразява условие, въпреки което се извършва действието в изречението, обикновено е налице привличане на логическото ударение върху адюнкта и оформяне на емфатичен фокус. Косвено доказателство за това наше твърдение е наблюдението ни върху писмената практика, където при този тип изречения пишещите често слагат запетая след адюнкта, очевидно интуитивно усещайки неговото по-силно интонационно отделяне.

Пример:

ЕМФАЗА [*Въпреки добрата новина*] Циана отиде на събирането на пета секция **силно потисната**.

В по-голямата част от изреченията в корпуса с адюнкт за условие в началото им се наблюдават и други явления, действащи едновременно със словоредното разположение на адюнкта. Такива са:

- словоредът на въпросителните изречения с въпросителна дума в началото;
- инверсията.

В изреченията, в които адюнктът е разположен пред въпросителната дума, с която започват въпросителните изречения, той привлича върху себе си логическото ударение и оформя емфатичен словоред, тъй като базовият словоред на такива изречения е с абсолютна препозиция на въпросителната дума.

Пример за изречение с адюнкт пред въпросителната дума:

ЕМФАЗА [*При тези условия*] как правителството оценява рисковете?

Примери за изречения с инверсия:

ЕМФАЗА [**В случая**] е актуално второто действие.

ЕМФАЗА [**Въпреки задухата в бара**] побиха я хладни тръпки.

Тук във второто изречение са налице две явления: адюнкт, който задава условие, въпреки което се извършва действието в главното изречение (*въпреки задухата в бара*) и същевременно инверсия. Това показва, че средства от различни езикови нива (лексикалната семантика на адюнкта и словоредата на изречението) могат да се комбинират с цел формиране на определено разпределение на информационния поток от страна на говорещия.

1.8. Адюнкт за цел в началото на изречението

Адюнктите за цел в самото начало на изречението се срещат много рядко – едва в 7 изречения от корпуса. Почесто този тип адюнкти се среща във втората част на изречението – контактно до опората на VP (между опората и комплемента) или в самия край на изречението (виж Приложение 1). Дясната зона на изречението (надясно от опората на VP) е тяхното обичайно място, ето защо, разположени в препозиция пред опората или в абсолютна препозиция на изречението, те оформят емфатичен словоред, съгласно утвърдения вече принцип.

Разположени в началото на изречението, адюнктите за цел привличат върху себе си логическото ударение, така че се получава емфатично усилване. Емфазата може да бъде съчетана и с инверсия (както е в първия пример).

Примери:

ЕМФАЗА [**За първа реплика**] думата има г-н Борислав Китов.

ЕМФАЗА [*В изпълнение на своите правомощия*]
президентът издава укази.

2. Словореден модел с адюнкт, разположен между подлога и опората на VP

Словоредният модел, в който адюнктът се разполага след подлога на изречението, е застъпен най-широко в корпуса – 758 изречения.

Разпределението в зависимост от вида на адюнкта е следното:

за време – 31 изр.

за начин – 258 изр.

за количество & степен – 102 изр.

за място – 42 изр.

за вторична предикация – 21 изр.

за условие – 12 изр.

за причина – 10 изр.

за цел – 2 изр.

В корпуса се наблюдават няколко варианта за реализация на този словореден модел:

1) Инверсия

Пример:

Това съобщи **вчера** транспортният министър Антони Славински.

2) Адюнктът е между частите на съставно глаголно сказуемо

Пример:

Премина лесно на друга вълна, защото вече се бе **напълно** вживяла във фантазиите си.

3) Разполагане на вметнато изречение, което е пояснение към подлога, между подлога и опората

Пример:

Икономическият форум, **на който се срещнаха предимно местният бизнес и местните високопоставени чиновници и политици**, не успя да произведе реални новини и послания и не успя да създаде усещането, че нещо съществено се е променило през последната година.

Прави впечатление, че от всички словоредни модели моделът с адюнкт между подлога и опората на VP е най-широко разпространеният в корпуса (758 изр. срещу 371, 552 и 477 съответно за словоредните модели с адюнкт в началото на изречението, за адюнкт между опората и комплемента и за адюнкт в края на изречението). Според нас една от причините за наблюдавания факт е в характера на синтактичната връзка между подлога и опората на глаголната фраза. Известно е, че подлогът е един от депендентите на глаголната опора, който обаче в език като българския не е задължително да бъде реализиран. По-слабата синтактична свързаност на подлога с опората дава възможност, според нас, за разполагането на други изреченски членове в тази словоредна позиция (за дистантното разполагане между подлог и опора и между опора и комплемент – виж Балабанова 2007). Въпросът за дистантното разполагане на опората от нейните депенденти е разгледано подробно в (Балабанова 2007). Там ние показваме, че причина за разполагането на адюнкти и прагматични елементи между подлога и опората, от една страна, и между опората и комплемента, от друга, се дължи на

комплекс от фактори: синтактични (силата на синтактичната връзка между опората и депendentите ѝ), семантични (семантичният обхват на материала, който се разполага вътре във VP) и прагматични (структурирането на информационния поток, което говорещият избира да направи, както и прагматични фактори като връзката с предходния контекст и др.).

2.1. Адюнкт за време, разположен между подлога и опората на VP

Адюнктите за време, разположени в тази словоредна позиция, са най-многобройни от всички позиции в българското изречение.

Примери:

Аз знам, че България **вече** показва, че е по-напред от много други страни.

Целият ремонт **първоначално** беше за 6 млн. лева, но впоследствие сумата нарасна на 12 млн. лева.

Факт е, че лекарското съсловие **тепърва** почва да се учи на предприемчивост.

Понякога е налице инверсия:

Това съобщи **вчера** транспортният министър Антони Славински.

Адюнктът за време се включва под формата на нов фокус в лексикалния фокус, оформен от опората на VP (по метода на Пенчев във Втора глава, 4.1.2).

Понякога пред адюнкта се разполага съчинителният съюз „и“, който в тези случаи действа като частица и усилюва емфазата върху адюнкта, като по този начин се оформя емфатичен словоред.

Примери:

Аз ЕМФАЗА [*и сега*] не му повярвах.

Той ЕМФАЗА [*и тогава*] си е бил същият.

В някои изречения адюнктът за време, разположен между подлога и опората, се появява съвместно с друг адюнкт за време, разположен в началото на изречението:

Пример:

След последното заседание на Съвета по отбрана министерството **вече** има ли становище по предстоящите промени в Закона за отбраната и въоръжените сили?

2.2. Адюнкт за начин и адюнкт за количество и степен, разположени между подлога и опората на VP

Адюнктите за време и за начин са двата вида най-често срещани адюнкти в българското изречение. В лявата зона на изречението⁷ адюнктите за време са на първо място по честота на срещане, а адюнктите за начин – на второ, докато между опората и комплемента на VP, както и в края на изречението, нещата стоят обратно – адюнктите за начин са на първо място, а на второ са адюнктите за време. Според нас този факт се дължи на семантичната характеристика на *адюнктите за начин*. Тези адюнкти оперират семантично върху опората на глаголната фраза (за такова семантично опериране, като прилагаме теорията на Т. Ернст, използваме термина *тесен семантичен об-*

⁷ За първи път в настоящата монография се дефинират термините *лява зона на изречението* и *дясна зона на изречението*, като това са зони, които се разполагат съответно от началото на изречението до предиката и от предиката надясно до края на изречението.

хват⁸ върху опората на VP) и това налага тяхното контактно разположение до нея. Адюнктите за време, за разлика от тях, оперират върху цялата пропозиция и словоредното им разположение в изречението е в резултат само от структурирането на информационния поток, което говорещият избира да направи. За подобно семантично опериране въвеждаме термина *широк семантичен обхват*.

Същевременно *адюнктите за количество и степен* са на трето място по честота на срещане в двата словоредни модела с разполагане на адюнкта между подлога и опората на VP и между опората и комплементите ѝ, докато в края и началото на изречението те са съответно на седмо и на четвърто място по честота на срещане. Причините за така наблюдаваното им словоредно разположение са в тясната им връзка с предиката.

⁸ Този термин, както и терминът *широк семантичен обхват*, използван по отношение на адюнктите, се въвежда за първи път в българското езикознание. Е. Георгиева (Георгиева 1974: 48) говори за наличие на два „функционално-семантични типа“ при обстоятелствените пояснения – едните, които „пряко характеризират глаголното действие“ и другите, които го характеризират косвено (Георгиева 1974: 48). Тя предлага използването на термините „обстоятелствени пояснения“ и „квалификативни пояснения“ (Георгиева 1974: 48). Към първия тип Е. Георгиева причислява обстоятелствените пояснения за място и за време, които имат „по-редуцирана синтагматична споеност с глагола, тъй като... изразяват обстоятелствена характеристика не толкова към глагола, колкото към изречението като цяло“ (Георгиева 1974: 48), докато „обстоятелството за начин проявява по-голяма синтагматична, а чрез нея и позиционна споеност и зависимост“ (Георгиева 1974: 48). Е. Георгиева посочва, че „целесъобразно ще бъде да се проследят позиционните признаци на различните обстоятелствени пояснения поотделно, а след това да се... разкрият словоредните особености при тяхното комбиниране“ (Георгиева 1974: 48). Именно това сме се опитали да постигнем в настоящата монография.

Както посочва Е. Георгиева, адюнктите за начин, както и адюнктите за количество и степен, са „истински квалифициративни глаголни пояснения“ (Георгиева 1974: 50). За разлика от останалите видове адюнкти, които посочват условията за реализация на цялата пропозиция, семантиката на разглежданите два вида адюнкти пряко характеризира с признаците [количество и степен] и [начин] предикативната синтагма. Тясната семантична връзка между предикативната синтагма и разглежданите видове адюнкти предопределя и тяхното словоредно разположение – а именно, контактно до опората.

Така очертаната синтактико-семантична характеристика на разглежданите два вида адюнкти определя и тяхното участие в информационната структура на изречението.

Анализът на материала показва, че в голяма част от изреченията от корпуса, в които адюнктите за начин се намират между подлога и опората на VP, последните се включват като нов, присъединителен фокус към полето на лексикалния фокус (по методиката на Пенчев), оформено от опората в абсолютна употреба или от опората и нейните компоненти и (ако има такива) включените надясно от опората адюнкти под формата също на нов фокус.

В някои случаи, съобразно с още няколко фактора:

- лексикалната семантика на адюнкта;
- вида на подлога;
- наличието на прагматичен маркер пред адюнкта може да се оформи емфатичен фокус от адюнкта (и евентуално разположената вдясно от него опора на VP).

Пример с адюнкт за начин:

Макар и неособено досетлив, той имаше усещането,

че тя **нарочно** го мъкнеше **така настоятелно** по гости, за да го обвърже ЕМФАЗА [**и публично**] към себе си.

В това изречение съюзът *и* действа като усилваща частица.

Примери с адюнкт за количество и степен:

Аз Focus [**малко** разбирам от тези работи], та затова мога да сгреша.

Той Focus [**дълго** стоя на шосето] и гледа подир каруцата.

Павел Focus [**дълго** лежа на гърба си **затъпен, без никаква мисъл в главата си**].

Във всички тези изречения адюнктът за количество и степен се включва във фокуса на изказването заедно с опората на VP.

Подлогът може да е съюзна подчинителна дума и тогава адюнктът привлича върху себе си логическото ударение и оформя емфатичен фокус.

Пример:

Пресмятането на разходите за наем, телефон, медицинска сестра и други съпътстващи екстри е умение, което ЕМФАЗА [**в крачка**] се усвоява.

2.3. Адюнкт за място

Прави впечатление, че адюнктите за място, които се разполагат между подлога и опората, най-често са адюнкти с „чисто обстоятелствена“ семантика (виж част 1.5. погоре), а не такива, които са депенденти на опората.

Примери:

Дългите и уместни въпроси на Емил Симон **тук** са съкратени, без да бъдат променени.

Той **тук** ще работи и ще спечели пари, макар и труд-

но, макар и за по-дълго време.

В това изречение адюнктът за място *тук* фокусира върху предиката *работи*.

Налице са и изречения с инверсия, при която изречението започва с фокуса (третият от моделите на Августина – виж Втора глава, 4.2.)

Пример:

Focus [Това обяви **завчера във Варна**] зам.-председателят на ДПС Осман Октай.

2.4. Адюнкт за вторична предикация между подлога и опората на VP

Изреченията в корпуса, в които адюнктите за вторична предикация се реализират между опората и компонента, са 21.

Примери:

Този път момченцето ЕМФАЗА [**самичко** се сгуши под ръката ѝ], като търсеше закрила.

Циана не положи усилие да разбере шегата му, на която той ЕМФАЗА [**единствен** се засмя].

Важно е директорите ЕМФАЗА [**сами** да очертаят стратегията за развитие] и едва след това да очакват от Министерството на отбраната управленските решения, е становището на министъра.

В полза на тази версия говори фактът, че арестуваният депутат ЕМФАЗА [**като украински гражданин**] още не се е обръщал за помощ към украинския консулски отдел.

Както показват данните от корпуса (вж. Приложение 1), адюнктите за вторична предикация са най-многобройни в края на изречението. Това е тяхната базова словоредна по-

зиция. Във всички останали позиции, в които се явяват, те привличат логическото ударение върху себе си и оформят емфатичен фокус. Същите данни излага и Ст. Теофилова за разговорната реч (Теофилова 2018).

Интонационният контур на тези изречения показва (вж. и Пенчев, 1980: 66), че при разглеждания словореден модел с адюнкт за вторична предикация последният носи логическо ударение (вж. правилото за емфатичен фокус във Втора глава, 4.1.4.). Адюнктите за вторична предикация в позиция между подлога и опората на VP се изказват с по-силно ударение, което ги прави носители на емфатично ударение. По този начин разглежданите адюнкти се явяват най-силно изтъкнатите от интонационно гледище изреченски елементи в изречението. Основното средство за постигане на тази изтъкнатост е словоредното им разположение вляво контактно пред опората на VP.

2.5. Адюнкт за условие и адюнкт за причина между подлога и опората на VP

Примери за изречения с адюнкти за условие:

От време на време само някой ще изругае лошото време, лошото разписание на техния влак, лошият живот на железничаря изобщо и други лоши работи, които човек ЕМФАЗА [*при такова настроение*] може да измисли.

Както ви казах, в източногерманската армия, във Варшавския договор държането на бойна готовност, ЕМФАЗА [*без да има нужда*], беше норма.

От данните в корпуса не може да се каже коя е базовата позиция на адюнктите за условие, тъй като те се явяват с почти еднаква честота в три от четирите позиции за

адюнкти (виж Приложение 1). Според нас в посочените по-горе изречения е налице привличане на логическото ударение от страна на адюнкта, разположен между подлога и опората, и оформяне на емфаза. Следователно, дясната зона на изречението се оказва по-вероятната за реализацията на този тип адюнкти.

Примери за изречения с адюнкти за причина:

То ЕМФАЗА [*от загадъчност*] е и изчезнало – като етруските.

Иван ЕМФАЗА [*от вежливост*] излезе.

Адюнктите за причина най-често в българския език се разполагат в абсолютна постпозиция в изречението (виж Приложение 1). Това е тяхната базова позиция. Разположени на други места в изречението, както тук, между подлог и опора, те са по-малобройни и най-вече – както всички адюнкти, които са извън обичайното си място за словоредно разположение, привличат върху себе си логическото ударение, като оформят емфаза.

3. Словореден модел с адюнкт между опората и комплемента на глаголната фраза

Разполагането на адюнкти между опората и комплемента е вторият по големина словореден модел с разполагане на адюнкти в корпуса (582 изр.).

Реализацията на елементи в непосредствено следглаголната позиция в българския език е разглеждана от различни автори (Пенчев в: Бояджиев, Куцаров, Пенчев 1999, Rudin 1986, Августинова 1997, Тишева 2000, Теофилова 2018). Мненията на изследователите могат да се оформят в две основни групи:

1) Част от учените твърдят, че при разполагането на изреченски елементи непосредствено след глагола свободата е по-голяма, отколкото в други позиции в изречението и че на практика в следглаголната позиция е възможен всякакъв ред на изреченските елементи (Пенчев в: Бояджиев, Куцаров, Пенчев 1999, Rudin 1986; Георгиева 1974). Мнението на тази група е доминиращо в българската лингвистична литература;

2) Според втората група изследователи редът на конституентите в позицията след глагола не е произволен (Августинова 1997; Вохра 1989). Някои от авторите посочват, че този ред се управлява от подреждането на аргументите в субкатегоризационната рамка на опората (Августинова 1997; Вохра 1989).

Нашата теза е близка до втората позиция. Според нас подреждането на изреченски елементи непосредствено след глагола в българската глаголна фраза има определени закономерности, които ще се опитаме да посочим.

Разпределението на адюнкти в тази словоредна позиция е следното:

за начин – 228 изр.

за време – 166 изр.

за количество и степен – 80 изр.

за място – 70 изр.

за вторична предикация – 23 изр.

за цел – 11 изр.

за условие – 4 изр.

3.1. Адюнкт за начин, разположен между опората и комплемента на VP

Реализацията на словоредния модел [опора – адюнкт – комплемент/и] с адюнкт за начин е най-многобройната група от проявите на този модел (228 изр.).

Както посочихме в част 1.3. на настоящата глава, адюнктите за начин имат за базова позиция словоредното разполагане контактно до опората. По думите на Е. Георгиева тези адюнкти са орбитални по отношение на опората (Георгиева 1974: 84).

Примери:

Ирак Focus [отбеляза *с приповдигната риторика* десетгодишнината от нахлуването в Кувейт], независимо от острата икономическа криза, последвала наложените от ООН търговски санкции.

Разбира се, човешко е да сбърка, но тук Focus [знам *много добре* за какво става дума].

Focus [Докато се взирах *до болка* в посоките, които сочеше ръката му,] далечен кучешки лай прекъсна обясненията на водача.

Във всички изречения с подобен словореден модел съгласно методиката на Пенчев адюнктът се включва в лексикалния фокус заедно с опората и комплемента.

Данните от корпуса показват, че адюнктите за начин: 1) се реализират контактно до опората (в пре- или постпозиция); 2) от тези две места постпозицията е предпочитана. Интересно е да отбележим, че и в крайна позиция в изречението адюнктите за начин също са най-многобройните (виж данните от Приложение 1), но това не е учудващо, тъй като става дума за изречения, в чийто

край е разположена опора, последвана от адюнкт за начин – следователно, и в тези случаи адюнктите за начин са разположени контактно до опората, върху която оперират семантично.

Ето защо, въз основа на езиковите данни можем уверено да кажем, че адюнктите за начин имат своето „запазено място“ в непосредствен контакт след глаголната опора (виж точка 2.2. по-горе). Това е тяхната базова позиция.

Нашите изводи се потвърждават и от наблюденията на Е. Георгиева (Георгиева 1974: 84).

3.2. Адюнкт за време, разположен между опората и комплемента на VP

Адюнктите за време, разположени вътре в глаголната фраза, обикновено се включват във фокуса на изказването под формата на нов, присъединителен фокус. В разглеждания словореден модел те са на второ място по честота на срещане – в 166 изр. от корпуса.

Адюнктите за време се разполагат най-често между подлога и опората на VP (виж Приложение 1) и това е тяхната базова позиция. Тези адюнкти оперират семантично върху цялата пропозиция, т. е. имат широк семантичен обхват.

Примери:

Той Focus [бе отхвърлил **още в началото** възможността тя да е шпионка], но една шпионка, която се разхожда без документи и краде гроздова ракия за три лева, и няма никакъв адрес, беше сто пъти по-вероятна от алибито на арестантката.

Дружество „Астера“ Focus [купи **през 1998 г.** и фалиралото козметично предприятие „Рубелла“ – Рудозем].

Адюнктите за време се включват в лексикалния фокус на изречението под формата на нов, присъединителен фокус, заедно с опората и комплемента (ако има такъв) на глаголната фраза и това не се променя и във въпросителните изречения.

Пример:

Focus [Правят ли се **вече** изчисления] как ще се отрази снижаването на данъчната тежест върху заплатите за следващата година?

В корпуса са налице и изречения, в които адюнктът за време се разполага между опората и нейния депendent, който е адюнкт за място. Тогава адюнктът за време отново се включва в лексикалния фокус.

Пример:

Един уморен banker Focus [напусна **през миналата седмица** кабинета си], за да влезе в кошмарите на онези политици, които се стряскат от вероятността той да се захване с правенето на политическа кариера.

3.3. Адюнкт за количество и степен, разположен между опората и комплемента на VP

Адюнктите за количество и степен се реализират на трето място по честота на срещане вляво и вдясно контактно до опората на VP.

Както вече посочихме в точка 1.5. по-горе, семантичните характеристики на тези адюнкти, и в частност семантичният им обхват (в случая да оперират върху опората на фразата), предопределят тяхната контактност до глагола опора. Адюнктите за количество и степен се включват в лексикалния фокус на изречението, оформен от опората на VP и нейния комплемент.

Пример:

Focus [Живели сме **толкова време** в един и същи град].

3.4. Адюнкт за място, разположен между опората и комплемента на VP

Примери:

В средата на миналата седмица правоохранителните органи на Германия арестуваха **в Хановер** народния депутат на Украйна и бивш президент на печално известната Градобанк Виктор Жердицки.

Пускат **в Европа** акции на „Интерспутник“.

Както посочихме във Втора глава, част 3.3., адюнктите за място биват два типа: депенденти на глагола опора и „чисти“ обстоятелствени пояснения. Разположените след опората адюнкти биват и от двата семантични типа, като не можем да посочим кой от видовете има превес (виж по-горе: в първото изречение адюнктът за място има чисто обстоятелствена семантика, докато във второто той е депendent на опората). И в двата случая обаче, независимо от типа адюнкт, последният участва заедно с опората и комплемента в лексикалния фокус на изречението.

Интересно е да се отбележи, че адюнктите за място стоят на относително стабилни позиции по честота на срещане и в четирите словоредни модела – единствено в началото на изречението те са на трето място по честота на срещане, докато в останалите три модела се срещат на четвърто място. Превесът им в контактна постпозиция до опората вероятно се дължи на факта, че на това място се реализира по-голям брой от подгрупата на адюнктите за място, които са депенденти на опората.

3.5. Адюнкт за вторична предикация, разположен между опората и комплемента

Адюнктите за вторична предикация се срещат в контактна позиция до опората на VP еднакво често в пре- или постпозиция. Базовата им словоредна позиция обаче си остава крайт на изречението, когато са контактно разположени до опората. Във всички останали случаи – като например в разглежданите по-долу изречения, в които адюнктът е в контактна постпозиция до глагола опора, тези адюнкти оформят емфатичен фокус.

Примери:

Щом се нуждаете от нещо, бъркате и взимате ЕМФА-ЗА [*като опитни специалисти*] онова, което ви е необходимо.

Нека всеки си поблъска ЕМФАЗА [*сам*] главата над показанията им, пък след няколко дена да се съберем пак.

3.6. Адюнкт за цел, разположен между опората и комплемента на VP

Между опората и комплемента, както и в абсолютна постпозиция, този тип адюнкти се среща най-често. Те, заедно с опората на VP, оформят фокуса на изречението от информационно гледище.

Следователно, контактната постпозиция спрямо опората на VP е тяхната базова позиция. Доказателство за това е фактът, че в началото на изречението, както и между подлога и опората, адюнктите за цел почти не се срещат (налице са в корпуса съответно 7 и 2 изречения в посочените две изреченски позиции).

Пример:

В момента банките Focus [приемат **за залог** зърно, дълготрайни активи], но не и друга селскостопанска продукция.

3.7. Адюнкт за условие, разположен между опората и комплемента на VP

Както вече посочихме по-горе, адюнктите за условие се разполагат еднакво често в четирите словоредни позиции за адюнкти в българското изречение. Все пак, между отделните позиции има известни отлики по отношение броя на изреченията във всяка от тях. От всички позиции мястото между опората и комплемента е най-рядко срещаното. Ето защо, когато се намират в тази изреченска позиция, която не е тяхната базова позиция, адюнктите за условие привличат логическото ударение върху себе си и оформят емфатичен фокус.

Примери:

Заявка за патент за изобретение **до вземане на решение по нея** може да бъде трансформирана ЕМФАЗА [**по молба на заявителя**] в заявка за патент за полезен модел.

3.8. Сложни глаголни форми, вътре в които се разполага адюнкт

Дотук в точка 3. разгледахме разполагането на адюнкт между опората и комплемента на глаголната фраза в прости глаголни форми. В корпуса обаче се срещат и малък брой изречения, в които адюнктът се разполага вътре в рамките на сложни глаголни форми. Подобно словоредно разпола-

гане в корпуса наблюдаваме в пет случая, а именно разполагане на адюнкт: вътре в глаголни форми за минало неопределено и минало предварително време; в глаголни форми с опора глагола *съм* и комплемент именна фраза; между опората и кратките винителни, дателни и притежателни клитики към нея; разполагане на адюнкт между глагола и възвратната частица „се“, както и разполагане на адюнкт вътре в сложни глаголни форми с да-конструкция.

Адюнктите, които се разполагат вътре в сложните глаголни форми, са от първите три най-често срещани групи адюнкти в словоредния модел [опора – адюнкт – комплемент]. Това са: адюнкти *за начин*, *за количество* и *за степен* и *за време*. Разпределението е следното:

адюнкт за начин – 26 изр.

адюнкт за време – 4 изр.

адюнкт за количество и степен – 2 изр.

Примери с адюнкт за начин и адюнкт за количество и степен:

Премина лесно на друга вълна, защото вече Focus [се бе **напълно** вживяла във фантазиите си.]

Той избягал, но Focus [бил **тежко** ранен от стражата.]

Наблюдава се преливане на населението от малките села и паланки в средните градчета и от тях в по-големия град, процес, който в някои погранични райони Focus [е **доста** напреднал] и е пряко свързан с икономическата система като фактор на сигурността.

Над него сокол, юнашка птица, и тя Focus [се **за брат, за юнак** грижи].

Последното изречение е пример за диалектно и остаряло словоредно разполагане на адюнкта.

Примери с адюнкт за време:

Искаше ми се да му бях ЕМФАЗА [*веднага* казал].

С този случай аз съм ЕМФАЗА [*своевременно* запознат].

Разполагането на адюнкти вътре в сложните глаголни форми следва принципите, очертани дотук за словоредния модел с адюнкти между опора и комплемент. Адюнктите за количество и степен се включват в лексикалния фокус, оформен от глаголната форма, докато адюнктите за време – чиято базова позиция е в началото на изречението или вляво контактно до опората (т.е. лявата зона на изречението), по-скоро привличат логическото ударение и оформят емфатичен фокус. В тази словоредна позиция те фокусират върху вдясно разположената от тях част на сложната глаголна форма.

4. Словореден модел с адюнкт в края на изречението

Словоредният модел с адюнкт в абсолютна постпозиция се среща в 477 изречения от корпуса.

Словоредните модели с адюнкти в началото и в края на изречението са по-малобройни (371 изр. за модела в абсолютна препозиция и 477 за модела в абсолютна постпозиция) в сравнение с моделите, при които адюнктите се разполагат вътре в изречението.

В словоредния модел с адюнкт в абсолютна постпозиция разпределението по видове адюнкти е следното:

за начин – 137 изр.

за време – 104 изр.

за вторична предикация – 76 изр.

за място – 72 изр.

за цел – 32 изр.

за причина – 27 изр.

за количество и степен – 17 изр.

за условие – 12 изр.

4.1. Адюнкт за начин в края на изречението

Адюнктите за начин са най-често срещаните в края на изречението (137 изр.), както и между опората и комплемента на VP – т.е. в дясната зона на изречението. Разглеждаме разполагането на адюнктите за начин в абсолютна постпозиция като вариант на разполагането им контактно след опората, защото изреченията, завършващи с адюнкт за начин, са всъщност такива, в които след адюнкта няма разположен комплемент на опората (виж по-нагоре точка 2.2.). Ето защо по отношение на информационната структура анализът е същият – адюнктът се включва под формата на нов, присъединителен фокус в лексикалния фокус, оформен от опората на VP.

Примери:

Заседанието Focus [продължава **със същата точка от дневния ред**].

Вашата военна академия Focus [работи **по всички стандарти**].

Адюнктите за начин в края на изречението се комбинират с различни адюнкти в пре- и постпозиция.

4.1.1. Комбинация с други адюнкти в препозиция

Адюнктите за начин се комбинират свободно с други адюнкти в препозиция.

4.1.1.1. С адюнкт за време в препозиция – най-голям брой от всички комбинации

Пример с адюнкт за време:

След завръщането на студента хазайката му се държеше **тайнствено**.

Наблюдават се и комбинации от няколко адюнкта (и прагматични маркери):

Само че този път той беше по-проточен и **някак жално** трептеше, **като плач**.

Както посочихме по-нагоре в настоящата глава, наблюдават се единични случаи на адюнкти за място и за условие в препозиция, които се комбинират с адюнкт за начин в постпозиция.

Примери:

В 15 глава обобщавам темата на тази книга **чрез обсъждане на справянето...**

На обяд пристига с баницата в ръце.

Сега техните наследници разсъждават **далеч по прагматично**.

В този случай той се замества **по определен от закона ред**.

В последното изречение наблюдаваме прагматичен елемент в абсолютна препозиция.

Всички разгледани изречения имат идентична информационна структура – адюнктът в абсолютна препозиция е част от основата, а адюнктът за начин, разположен контактно до опората, участва заедно с нея във фокуса на изказването.

4.1.2. Комбинация с други адюнкти в постпозиция

Адюнктите за начин се съчетават с адюнкт за време (преди или след адюнкта за начин) само в пет изречения от корпуса:

Пример:

Този консенсус пролича **ярко при дебата и при съгласуването на законите.**

Също в пет изречения адюнктът за начин се съчетава с адюнкт за вторична предикация, като всеки от двата адюнкта запазва своята базова позиция (адюнктът за начин е контатно разположен до опората, а адюнктът за вторична предикация е след него, в абсолютния край на изречението).

Пример:

Ние се борехме **мълчаливо, хванати един за друг.**

В четири изречения адюнктът за начин се съчетава и с адюнкт за място.

Пример:

Влажен есенен вятър вееше **лудо навън.**

Едва в две изречения срещаме съчетание на адюнкт за количество и степен и адюнкт за начин в края на изречението.

Пример:

Изсипете тестото в намазана с масло тавичка и го изпечете **четвърт час на силна фурна.**

Разбира се, както и в другите словоредни модели, адюнктите за начин, разположени в постпозиция, може да се съчетават свободно с прагматични елементи, разположени в различни изреченски позиции. Тъй като обаче целта на нашия текст е описанието на словоредните модели с

адюнкти, то тук ще се задоволим да посочим само две изречения, в които има съчетание на тези две групи. Анализът на словоредното разпределение на прагматичните елементи трябва да бъде обект на отделно изследване. Два от словоредните модели с прагматични елементи в българското изречение сме изследвали в (Балабанова 2007).

Примери:

Иван **обаче само** кимаше **занесено** на наглата ми подигравка.

За съжаление, повечето предизвикателства в живота не изчезват **автоматично**.

Във всички изречения, независимо от материала в началото им, адюнктите за начин се включват в лексикалния фокус заедно с опората на VP.

4.2. Адюнкт за време в края на изречението

Адюнктите за време се срещат в края на 104 изречения от корпуса.

Примери:

Какви са впечатленията ви **след непосредственото запознаване с обстановката в България?**

Разрешението на такива волности стана възможно **след неотдавнашната промяна на Закона за пътищата**, но до правителственото решение тази седмица нямаше тарифа за тези екстри.

Адюнктите за време, разположени в края на изречението, се съчетават най-вече с адюнкти за начин, разположени в началото на изречението, както и с прагматични елементи (за модални и емоционални отношения и части-

ци), разположени също в лявата зона на изречението.

Пример с прагматичен елемент:

Втресло го ЕМФАЗА [**точно срещу деня на годишното събрание**].

Разбира се, когато пред адюнкта е разположен прагматичен елемент, е налице емфаза върху адюнкта.

В някои изречения има съчетание на адюнкт за време и адюнкт за място в края на изречението, като най-често адюнктът за място е депendent на опората с локативна семантика.

Пример:

Следващата среща ще се проведе **в Румъния през втората половина на тази година**.

В края на изречението е възможна и комбинация между няколко адюнкта, като всеки от тях запазва базовата си позиция.

Пример:

Срещам я **веднъж на улицата натъжена**.

4.3. Адюнкт за вторична предикация в края на изречението

Адюнктите за вторична предикация имат своето утвърдено място в абсолютна постпозиция – от трите словоредни модела, в които се срещат адюнктите за вторична предикация, в този те се срещат най-често (76 изречения – повече от 3 пъти над броя в останалите модели). В началото на главата посочихме, че това е тяхната базова позиция и по този начин те участват в изграждането на един обичаен словоред. Постпозицията след глаголната фраза е обичайна за сказуемните определения, защото те приписват предикативно, през сказуемото, признак на подлога

или на допълнението. Същото потвърждава и Ст. Теофилова за разговорната реч (Теофилова 2018: 19).

Примери:

Отдалеч ги видяха, **събрани на купчина**.

Тя го изпрати, **ядосана на себе си**.

Това реши парламентът вчера, **приемайки на второ четене промени в закона за приватизацията**.

4.3.1. Комбинация с други адюнкти, разположени в абсолютна препозиция

Прави впечатление, че адюнктите за вторична предикация предпочитат съчетанието с други адюнкти в препозиция пред съчетание в постпозиция. Изглежда, че те „харесват“ да бъдат „сами“ в дясната изреченска зона.

Както вече посочихме при адюнктите за време, адюнктите за вторична предикация се съчетават с тях, когато първите са в началото на изречението:

Примери:

На сутринта небето светна **синьо и чисто**.

Комбинация с *адюнкт за начин* в препозиция:

В безредие и безначалие хората вървят **уморени и възбудени като пияни**.

Комбинация с *адюнкт за количество и степен* в препозиция:

За първи път отивахме някъде **сами**.

Комбинация с *адюнкт за място* в препозиция:

Тук не се ходи **бос**.

По отношение на информационната структура можем да кажем, че адюнктите за вторична предикация в края на изречението винаги се включват в рамките на лексикалния фокус.

4.4. Адюнкт за място в постпозиция

Изреченията с адюнкти за място в края на изречението са 72 – почти толкова, колкото и в позицията контактно до опората на VP. И в двете словоредни позиции значителна част от изреченията са с глагол, който изисква депendent с локативна семантика.

4.4.1. Адюнктът за място не е депendent на опората

Примери:

Трънки зреят **по заглъхналия с бурен път за Тут-ракан**.

Съмва се **над смълчания град**.

Буш поведе с 300 гласа **във Флорида**.

Има изречения, в които освен адюнктът за място в постпозиция е налице и адюнкт за време в началото на изречението.

Пример:

В тия минути Анастасия бягаше **по гористия баир настреща**.

4.4.2. Адюнктът за място е депendent на опората

Примери:

Кръвта пълнеше дланта му, та преливаше между пръстите и течеше **по земята**.

Тя беше седнала **до него**.

Настъпи гробно мълчание **надлъж и нашир из селото**.

В тежките мигове хората ще се тълпят **около него** и ще го гледат в устата.

По отношение на информационната структура и двата семантични типа адюнкти за място се включват в лексикалния фокус на изречението.

4.5. Адюнкт за цел в края на изречението

Адюнктите за цел се реализират най-често в края на изречението (32 изречения) (виж Приложение 1). Ето защо това е тяхната базова позиция. В тази позиция те се включват във фокуса, оформен от опората на VP.

Примери:

Ирина Focus [се приготви **за излизане**].

Focus [Ще приемете ли още жени **за кадрови войници?**]

4, 5 млн долара Focus [трябват **за модернизиране и разширение на „Нови хан“.**]

Адюнктите за цел се съчетават с други адюнкти в препозиция и почти не се съчетават с други адюнкти в постпозиция.

4.5.1. Съчатание с други адюнкти в абсолютна препозиция

Пример с адюнкт за време:

Лете понякога го пращаха **на паша със селските говеда**.

В това изречение в абсолютна постпозиция, след адюнкта за цел, е разположен адюнкт за начин (с със селските говеда).

Пример с адюнкт за цел, когато е налице инверсия:

За осигуряване изпълнението на военновременните планове ще се определят актуализираните мощности **в интерес на отбраната**.

Пример с адюнкт за начин:

Чрез моите францужойки бях хвърлил семена **в полза на неизбежната приватизация на туризма**.

Разбира се, не липсват и изречения, в които в начало-

то на изречението има прагматични елементи и съответно е налице емфаза върху прагматичния елемент заедно с неговата област на семантично действие.

ЕМФАЗА [Единствено играещите във Франция Гергана Брънзова и Евладия Славчева] ще закъснеят **за сбора**.

4.6. Адюнкт за причина

Адюнктите за причина са най-многобройни в края на изречението в сравнение с останалите им словоредни реализации – срещат се в 27 изречения от корпуса. Интересно е да отбележим, че те заемат преимуществено края и началото на изречението и сравнително рядко се разполагат вътре в него – между подлога и опората и между опората и комплементата. Краят на изречението е базовата словоредна позиция за този тип адюнкти.

Примери:

Десетки хиляди граждани се бяха евакуирали от града **поради въздушните бомбардировки на съюзническата авиация**.

Тя чак се просълзи **от смях**.

Срамуваха ли се **заради брат си**?

Съчетаемост с други адюнкти се наблюдава само с адюнкти за време в началото на изречението:

За същия период сме намалели **с 350 000 души заради отрицателния прираст**.

4.7. Адюнкт за количество и степен

Вече посочихме причините, поради които адюнктите за количество и степен се срещат в контактна позиция до глагола опора, който е тяхна област на семантично дейст-

вие. В края на изречението те се срещат в едва 17 изречения и тези изречения са вариант на словоредното разполагане на адюнкта контактно до опората на VP. Адюнктът се включва в лексикалния фокус на глаголната фраза.

Примери:

Focus [Не ми се мислеше **повече.**]

Той Focus [се бави **доста.**]

Народното събрание Focus [се избира **за срок от четири години.**]

Гроздан се дразнеше **все повече.**

В някои изречения адюнктът за количество и степен не е последен, а е следван от друг адюнкт (в случая с изречението по-долу – адюнкт за време), като адюнктът за количество и степен запазва контактността си до опората.

Пример:

Този инстинкт изкрystalизира **в особено голяма степен преди** и по време на последната за столетието среща на върха в Ница.

4.8. Адюнкт за условие

Базовата позиция на адюнктите за условие е постпозицията и когато са пред опората и/или в началото на изречението, те привличат логическото ударение и е налице емфаза.

Разположени в края на изречението, адюнктите за условие се включват в състава на фокуса. Изключение правят изреченията, в които семантиката на адюнкта е за условие, въпреки което се осъществява действието в изречението. Тогава наблюдаваме емпатично усилване.

Примери:

Силната държава е немислима **със слаб парламент.**

Съчетават се с адюнкти за количество и степен и за време в препозиция:

Периодически се представят становища **при поискване от МвНР.**

От януари частните фирми ще имат право на двойно по-големи дневни **при командировки.**

Примери с изречения, които съдържат *адюнкт*, *въпреки условието на който се осъществява действието*:

Тя се спазваше ЕМФАЗА [**без каквото и да е основание**].

Президентът и вицепрезидентът не носят отговорност за действията, извършени при изпълнение на своите функции, ЕМФАЗА [**с изключение на държавна измяна и нарушение на Конституцията**].

4.8.1. Комбинация с други адюнкти в постпозиция

С адюнкт за количество и степен, като всеки от двата адюнкта запазва базовата си позиция:

Ние умираме **по малко със смъртта на всеки свой близък.**

Обобщение. Изводи.

Типология на адюнктите в българското изречение. Базови и емфатични словоредни модели

В заключителната част на монографията предлагаме една типология на българските адюнкти, основана на два основни признака и на взаимодействието между тях. Тези признаци са: *семантичният обхват на адюнктите и тяхната словоредна позиция*. По-надолу в текста показваме как двата признака си взаимодействат при изграждането на типологията на адюнктите в българското изречение. Като следствие от взаимодействието на двата признака е промяната в прозодичното ниво на изречението.

Можем да обобщим, че в словореда на адюнктите в българския език си взаимодействат три езикови нива: семантичното (семантичната характеристика и обхват на адюнктите), синтактичното (наличието на словоредни позиции за разполагане на адюнкти в българското изречение) и прозодичното (разположени извън базовите си позиции, по-голяма част от адюнктите се изказват с по-голяма сила – понякога и с интонационно отделяне; и оформят емфаза в изречението, най-често заедно с изреченския член, който е тяхната област на семантично действие).

По отношение на семантиката трябва да изведем принципа, че **българските адюнкти действат като семантични оператори върху определена област**.

След анализите на словоредните модели с адюнкти в

българското изречение и като приложихме Теорията на Т. Ернст за семантичния обхват, установихме, че **въз основа на семантичния си обхват** българските адюнкти биват два вида: с *широк семантичен обхват* (адюнктите за време и място) и с *тесен семантичен обхват* (всички останали адюнкти).

За адюнктите с широк семантичен обхват семантичната област на действие е цялата пропозиция, докато за тези с тесен – конкретния изреченски член, до който те са контактно разположени (в пре- или постпозиция). Ето защо, съгласно теорията на Т. Ернст (Ernst 2001: 9) с основание можем да кажем, че адюнктите в българското изречение са функционални адюнкти, които действат като функтори върху различен тип обекти.

Като прилагаме теорията за адюнктите на Т. Ернст в частта ѝ за семантичния обхват (виж Втора глава, 2.2.), по-надолу обобщаваме данните за симбиозата между измеренията на семантичния обхват на адюнктите и тяхното местоположение в изречението.

1. Типология на адюнктите в българското изречение

1.1. Адюнкти с широк семантичен обхват

Адюнкти с широк семантичен обхват в българския език са адюнктите за *време* и за *място*. Този тип адюнкти оперират семантично върху цялата пропозиция. Тяхното словоредно разположение е свободно в рамките на една от четирите възможни адюнктни позиции в изречението. Изборът на позиция се диктува единствено от избора на

говорещия за включване на адюнкта в основата или фокуса на изказването.

1.1.1. Адюнкти за време

Адюнктите за време са на първо място от всички адюнкти по честота на срещане в началото на изречението и между подлога и опората на VP. На второ място по честота на срещане измежду всички адюнкти са те между опората и комплемента и в края на изречението. Като **тяхна базова позиция** можем да посочим **разположението им между подлога и опората на глаголната фраза**. Данните от корпуса показват, че в абсолютна препозиция, както и между опората и комплемента на VP, тези адюнкти имат еднаква честота на срещане. Най-малък е броят им в края на изречението. Можем да обобщим, че адюнктите за време предпочитат словоредното разположение в лявата зона¹ на изречението.

Независимо къде са разположени, адюнктите за време действат като семантични оператори върху цялата пропозиция, а не върху отделен неин член.

1.1.2. Адюнкти за място

Адюнктите за място **нямат базова позиция**, тъй като се разполагат еднакво често в три от четирите словоредни позиции. В семантично отношение тези адюнкти са хетерогенна група (една част от тях носят истинска обстоятелствена семантика, докато останалите са маркирани в корпуса ка-

¹ Както посочихме и в Трета глава, дефинирането на термините *лява зона на изречението* и *дясна зона на изречението* се прави за първи път от нас в настоящия труд. В съществуващите изследвания се говори за „лява и дясна периферия“, но това са термини от Трансформационната граматика и те имат по-различен обем и съдържание.

то адюнкти, но всъщност са зависими на опората с локативна семантика – вж. Втора и Трета глава). Адюнктите за място са по-малко на брой в позицията между подлога и опората на VP (в тази позиция се реализират само онези от тях, които имат чисто обстоятелствена семантика), като често при този словореден модел е налице инверсия (изречението започва с адюнкта, а подлогът е в края му).

В семантично отношение също така можем да кажем, че адюнктите за място оперират върху цялата пропозиция, а не върху някой неин член.

1.2. Адюнкти с тесен семантичен обхват

1.2.1. Адюнкти за начин

Адюнктите за начин предпочитат контактността до опората (разликата в честотата на разполагане между контактната пре- и постпозиция спрямо опората не е голяма). Както посочва и Е. Георгиева, „те са истински глаголни квалификативни определения“ (Георгиева 1974: 50), така че не е учудващо наблюдаваното им словоредно разположение, което е и **базовата им позиция**. Те са семантични оператори върху опората на VP. Разполагането им дистантно от опората (напр. в началото на изречението пред подлога) води до изказването им с по-голяма сила и от там – до оформянето на емфаза.

1.2.2. Адюнкти за количество и степен

Подобно на адюнктите за начин, адюнктите за количество и степен са семантични оператори върху опората на VP и това предопределя тяхната **базова позиция контактно до нея** (разликите по честота на срещане между контактната пре- и постпозиция не са големи). В абсо-

лютна препозиция и в края на изречението този тип адюнкти се среща много по-рядко.

1.2.3. Адюнкти за вторична предикация

Базовата позиция на адюнктите за вторична предикация е края на изречението. Разположени в останалите изреченски позиции за адюнкти, те привличат логическото ударение, изказват се с по-голяма сила и оформят емфатичен фокус.

1.2.4. Адюнкти за причина

Подобно на адюнктите за вторична предикация, адюнктите за причина най-често се реализират в края на изречението – това е тяхната **базова позиция**. Разположени в другите изреченски позиции, те оформят емфаза, наблюдава се интонационно отделяне и изказване с по-голяма сила.

1.2.5. Адюнкти за условие

Базовата позиция на този вид адюнкти, подобно на предходните два вида, е края на изречението, и то преимуствено абсолютната постпозиция. В началото на изречението и между подлога и опората те се реализират еднакво често, а най-рядко се разполагат контактно до опората на VP.

1.2.6. Адюнкти за цел

Адюнктите за цел показват категорично предпочитание към разполагане в дясната зона на изречението, където края на изречението е тяхната **базова позиция**. В останалите словоредни позиции те привличат логическото ударение и оформят емфатичен словоред.

2. Базови² и емфатични словоредни модели с участие на адюнкти

В резултат на взаимодействието между семантиката на адюнктите и тяхното словоредно разположение можем да обобщим, че наблюдаваме два типа словоредни модели³ с адюнкти в българското изречение: *базови* и *емфатични словоредни модели*. *Базовите словоредни модели* с адюнкти се формират от участието на адюнктите в техните базови позиции, докато *емфатичните словоредни модели* се реализират при разполагането на адюнктите извън техните базови позиции.

Разполагайки се в своите базови позиции, адюнктите участват в разпределението на информационния поток, което следва една линия на неутрален словоред. Когато са част от емфатичните словоредни модели обаче, върху разпределението на адюнктите с тесен семантичен обхват влияние оказват и фактори от прозодичен характер (интонационно отделяне и логическо ударение).

Разкритият от нас принцип, че оформянето на емфаза е механизъм, при който подчертаването се постига чрез отклонение от базовия словоред, не е нов (вж ГСБКЕ 1983: 285), но новото в нашата работа е формулирането на кон-

² Базовите словоредни модели се отнасят за съобщителните изречения. При въпросителни изречения с въпросителна дума е налице друга словоредна подредба (с въпросителна дума в абсолютна препозиция), която сме посочили в Трета глава.

³ Важно е уточнението, че двата типа словоредни модели се отнасят само до адюнктите с тесен семантичен обхват, тъй като адюнктите с широк семантичен обхват участват само в базови модели и не формират емфатични модели.

кретните измерения при реализацията на този принцип в словореда на адюнктите.

Следователно, можем да заключим, че словоредът на адюнктите в българското изречение се управлява от съвкупност от семантични, синтактични и прагматични фактори. Това наблюдение не е ново за световната лингвистична литература – виж (Ernst, 2001: 4), според когото словоредът на адюнктите е преди всичко съчетание от семантичните им особености в съчетание със синтактични принципи, но смеем да твърдим, че реалните измерения на разглежданото явление се разкриват за първи път в настоящата монография. В нашето изследване за първи път са посочени **измеренията на словоредната свобода и словоредните ограничения** при разполагането на адюнкти в българското изречение. Представена е пълната картина на словореда на адюнктите в съвременния български книжовен език.

Така при *базовите словоредни модели* **лявата зона на изречението** се оказва предпочитана най-често от адюнктите за време, докато в **дясната зона** най-често се разполагат адюнктите за цел, за причина и за вторична предикация (последните предпочитат абсолютната постпозиция на изречението). Със сравнително близка честота в **двете изреченски зони** се реализират адюнктите за място и адюнктите за условие, както и адюнктите за начин и за количество и степен (при последните две групи адюнкти важна е контактността до опората на VP). При *емфатичните модели* честотното разпределение на адюнкти в двете изреченски зони е различно от тези в базовите.

При едновременната реализация на няколко адюнкта **в една изреченска зона** (лява или дясна) в базовите мо-

дели всеки от адюнктите запазва базовата си позиция. В рамките на една изреченска зона комбинацията между адюнкти най-често е между адюнкт с широк семантичен обхват и такъв с тесен и сравнително по-рядко – между два адюнкта с тесен семантичен обхват.

При разполагането на адюнкти **едновременно в двете изреченски зони** в по-големия брой от случаите се наблюдава запазване на базовата позиция от страна на всеки адюнкт в рамките на съответната зона.

В заключение, можем да обобщим, че при подреждането на адюнктите в лявата и дясната зона на изречението действа съвкупност от фактори със семантичен, синтактичен и прагматичен характер.

Заклучение

В настоящата монография се разглежда въпросът за словоредното разположение на адюнктите в българския език.

Поставено в широкия контекст на изследванията върху българския словоред и в контекста на изследванията върху синтаксиса на адюнктите, въз основа на богат езиков материал, почерпан от един представителен корпус за съвременния български език (BulTreeBank), изследването разглежда и интерпретира всички позиции, в които се разполагат адюнктите в простото изречение като част от сложното в неразговорна реч в българския книжовен език.

С помощта на съвременните технологични средства (програмата ClaRK) от корпуса са извлечени всички изречения, които съдържат адюнкти, групирани са в четири групи в зависимост от местоположението на адюнкта – в началото на изречението, между подлога и опората, между опората и комплемента и в края на изречението. Ръчно е направен анализ на вида на адюнкта във всяко изречение, след което – с помощта на модула Статистика на програмата ClaRK, е направена статистическа оценка на разпределението на всеки вид адюнкт във всяка от четирите словоредни позиции.

Лингвистичният анализ, извършен от нас, показва, че:

- Адюнктите в българския език (без адюнктите за място) имат предпочитани (базови) позиции на разполагане в изречението и когато са разположени извън

тези позиции, адюнктите, заедно с изреченския член, върху който оперират семантично, стават носители на емфатично ударение.

- По-голямата част от адюнктите в българския език действат като семантични оператори върху даден изреченски член, който е тяхната област на семантично действие (За този тип адюнкти въвеждаме термина *тесен семантичен обхват*). Изключение правят адюнктите за време и място, които оперират семантично върху цялата пропозиция. За тези адюнкти използваме термина *широк семантичен обхват*. Сместе да твърдим, че по отношение на адюнктите посочените два термина се въвеждат за пръв път в българското езикознание.
- Адюнктите в българския език участват в базови и емфатични словоредни модели, чиито параметри разкриваме в настоящата монография.
- В лявата и дясната зона на изречението адюнктите имат предпочитани места за разполагане.

Въз основа на нашия анализ може да кажем, че словоредът на адюнктите в българския език потвърждава наблюдението, извършено от нас в (Балабанова 2007: 283), че в българския словоред словоредната свобода и словоредните ограничения имат ясни параметри, които могат да бъдат описани.

В заключение, смятаме, че настоящето изследване осветлява една малка част от закономерностите в българския словоред, като по този начин прави мост към всички бъдещи трудове, които, вярваме, ще продължат да откриват наличието на правила в българския словоред и по този начин ще се достигне до едно разкриване на пълната словоредна картина в нашия език. С голяма вероятност

тази картина ще покаже, че при подредбата на думите в изречение в българския език взимат превес нормираните позиции (които са израз на фактори със синтактичен и семантичен произход) пред словоредната свобода – дело на фактори с прагматичен и прозодичен характер.

Цитирана литература

Списък на кирилица

Арнолд 1967: Арнольд, И. В. *Семантическая структура слова в современном английском языке* (дисс.), Ленинград, 1967. Ученые записки/ Ленингр. гос. пед. ин-т им. А. И. Герцена. Т. 295. (Arnold, I. V. *Semanticheskaja struktura slova v sovremennom anglijskom jazyke*. Leningrad, Uchenie zapiski/Leningr.gos.ped.in-t im. A.I.Gerzena. T.295.), 1967.

Андрейчин 1978: Андрейчин Л. *Основна българска граматика*. София: Наука и изкуство, 1978.

Балабанова 2007: Балабанова, Е. *Дистантно разположени конституенти*, дисертация, ръкопис. София, 2007.

Балабанова 2019: Балабанова, Е. *Реализирани/нереализирани депенденти на предиката – съвременни синтактико-семантични подходи. Критерий за разграничаване между двете групи*. В: Българистични езиковедски четения, Материали от международната конференция по случай 130-годишнината на Софийския университет „Св. Климент Охридски“, 19-20 ноември 2018, София, 2019, с. 316-323.

Бояджиев, Куцаров, Пенчев 1999: Бояджиев, Куцаров, Пенчев, 1999, сб. *Съвременен български език*. София: ИК П. Берон, 1999.

Брезински 1995: Брезински, Ст. *Кратък български синтаксис*. София: УИ Св. Климент Охридски, 1995.

Вилимовска 2018: Вилимовска, Д. *Словоред и информационна структура на изречението (с оглед на ад-*

вербиалните модификатори, изразяващи епистемична модалност), (дисертация, ръкопис). София, 2018.

Вохра 1989: Вохра, У. *Съпоставително разглеждане на словоредата в простото изречение в българския език и в езика хинди*, Международен конгрес по българистика II, том 4. София: БАН, 1989, с. 287 – 291.

Георгиева 1974: Георгиева, Е. *Словоред на простото изречение в българския книжовен език*. София: БАН, 1974.

Георгиева 1987: Георгиева, Е. *Словоред на усложненото просто изречение*. София: БАН, 1987.

Градинарова 2010: Градинарова, Ал. *Словорасположение в руском и болгарском языках: позиции подлежащего и сказуемого*, Болгарская русистика, 2008), 3 – 4, 2010, с. 5-21, [online] <https://docplayer.ru/58569233-Slovoraspolzhenie-v-russkom-i-bolgarskom-yazykah-poziciya-pryamogo-dopolneniya.html>

ГСБКЕ 1983: Граматика на съвременния български книжовен език (ГСБКЕ), том 3, Синтаксис, под ред. на Константин Попов. София: БАН, 1983.

Иванчев 1957: Иванчев Св. *Наблюдения върху употребата на члена*. – В: *Български език*, кн. 1, 1957, с. 499 – 524.

Илиева 1998: Илиева, К. *Лингвистичният процесор като модел на езиковото съзнание*. – В: сб. *Езиково съзнание*, под ред. на проф. д.н. Стефана Димитрова. София: Наука и изкуство, 1998, с. 316 – 408.

Кацнелсон 1949: Кацнельсон, С. Д. *Историко-граматическое исследование. I. Из истории атрибутивных отношений*. Москва-Ленинград: Академия наук СССР. Москва – Ленинград, 1949.

Коева 2005: Коева, С. *Аргументи – семантични отношения и синтактична реализация*. – В: *Аргументна*

структура. Проблеми на простото и сложното изречение. София, 2005, с. 25 – 41.

Кръпова 2015: Кръпова, И. *Word order in Topic-Focus structures in the Balkan languages*, 2015, [online] http://www.bgspeech.net/publications/Doklad_Tirana_2004.pdf

Ликоманова 1998: Ликоманова, И. *Експлицитният подлог в славянското изречение като типологичен критерий (въз основа на български, полски, руски и сръбски материал)*. – В: Славянска филология, т.22, Доклади за XII международен конгрес на славистите, Краков. София, 1998, с. 110 – 123.

Осенова 2009: Осенова, П. *Именните фрази в българския език*. София: ЕТО, 2009, ISBN 978-954-9859-43-0.

Папазова 1992: Папазова, С. *За мястото на допълненията в изречението в българския език*. В: Български език, 1992, кн. 1, с. 21 – 28.

Пашов 1994: Пашов, П. *Практическа българска граматика*. София: Просвета, 1994.

Пенчев 1980: Пенчев, Й. *Основни интонационни контури на българското изречение*. София: БАН, 1980.

Пенчев 1984: Пенчев, Й. *Строеж на българското изречение*. София: Наука и изкуство, 1984.

Пенчев 1991: Пенчев, Й. *Неконфигурационни явления в българския синтаксис*. В: Български език, кн.6, БАН, 1991, с. 521 – 525.

Попова 1987: Попова, М. *Кратък валентен речник на глаголите в съвременния български книжовен език*. София: БАН, 1987.

Радева 2012: Радева, П. *Динамика в синтаксиса на съвременния български език*. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2012, с. 235, ISBN 9789545248306.

Русинов 1997/1998: Русинов, Р. *Двусмислени изрази поради словореда*. В: *Български език*, кн. 6, 1997/1998, с. 77 – 79.

Теофилова 2016а: Теофилова, С. *Словоредни позиции на допълнението в съобщителното изказване (върху материал от разговорната реч)*. В: *Отговорността пред езика*, кн. 4. Сборник, посветен на 65-годишнината на проф. д-р Добринка Даскалова. Н. Николова (отг. ред.). Шумен: УИ Епископ Константин Преславски, 2016, с. 149 – 169.

Теофилова 2016б: Теофилова, С. *Словоредна комбинаторика: „танцът“ на обстоятелствените пояснения в простото съобщително изказване (върху материал от разговорна реч)*. – В: *Паисиеви четения. Научни трудове*, том 54, кн. 1, сб. А, 2016, Филология, с. 551 – 567, [online] https://lib.uni-plovdiv.net/bitstream/handle/123456789/142/NTF_2016_54_1_A_551_567.pdf?sequence=1&isAllowed=y; ISSN 0861-0029.

Теофилова 2017: Теофилова, С. *Словоред на обстоятелствените пояснения за време и за място и посока в разговорната реч*. В: *Филологически форум*, год. III, бр. 1 (5). София: Издание на Факултета по славянски филологии към СУ „Св. Климент Охридски“, 2017, с. 102 – 115. <https://philol-forum.uni-sofia.bg/wp-content/uploads/2017/08/10.2_Teofilova_2017_5_102-116.pdf

Теофилова 2018: Теофилова, С. *Словоред на простото изказване в българската разговорна реч*, автореферат на дисертация, Шумен, 2018, [online] <http://94.190.190.32/sites/default/files/stefka/StTeofilova/S.T.-avtoreferat.pdf>

Тишева 2000: Тишева, Й. *Модели за интерпретация на сложното изречение в българския език*, ИК Сема РИШ, София, 2000, ISBN: 9549059146

Тишева 2009: Тишева, Й. *За словоредните модели на българското просто изречение*. В: Отговорността пред езика, кн.3, Сборник, посветен на 65-годишнината на проф. д-р Кина Вачкова. Шумен: УИ Епископ Константин Преславски, 2009, с. 244 – 255.

Тишева 2011: Тишева, Й. *Устната комуникация – стилове, стандарти и регистри*. В: Научни трудове, том 49, кн. 1, сб. А, 2011 – Филология. Пловдив, с. 86 – 96.

Тишева 2013: Тишева. *Прагматични аспекти на устната реч*. Littera et Lingua Series Dissertations 3. Изд. на Факултет по славянски филологии, Софийски университет „Св. Климент Охридски“, София, 2013, ISSN: 1314-3352, [online] http://www.bgspeech.net/publications/lili_series3_tisheva_2013.pdf

Тишева, Джонова 2004а: Тишева, Й., Джонова, М. *Старият нов Топик*, В: сб. Славистика и общество, съст. М. Младенова, И. Монова, VII национални славистични четения. София: Херон Прес, 2006, с. 231 – 236.

Тишева, Джонова 2004б: Тишева, Й., М. Джонова. *За някои словоредни модели за топикализация в разговорната реч*. – В: Седма научна конференция по проблемите на българската разговорна реч. В: Трудове на Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий“. Филологически факултет. Том 34, кн. 2. Езикознание. Велико Търново: УИ Св. св. Кирил и Методий, 2004, с. 93 – 109.

Списък на латиница

Avgustionova 1997: Avgustionova, T. *Word order and clitics in Bulgarian*, Saarbrücken dissertations in computational linguistics and language technology, Vol.5, Universitat des Saarlandes, 1997.

Butt, King, Nino, Second 1999: Butt M., King T. H., Nino M., Second Fr., *A Grammar Writer's Cookbook*, Stanford, CSLI Publications, 1999.

Erben 1962: Erben, J. *Abriss der deutschen Sprache*. Berlin, Akademie Verlag, 1962.

Ernst 2001: Ernst, J. *Syntax of adjuncts*, Cambridge Studies in Linguistics (96), Cambridge University Press, UK, 2001, online ISBN: 9780511486258.

Geshev 2013: Geshev, Vl. *Congruence languages and word order*. Rasprave Casopis Instituta za Hrvatski jezik I Jezikoslovlje 39/2, 2013, Zagreb, 2013, pp. 377 – 389.

Grimshaw, Vikner 1993: Grimshaw, J., Vikner, S. *Obligatory adjuncts and the structure of events*. In: E. Reuland and W. Abraham (eds.) *Knowledge and Language*, vol. II, Springer, 1993, ISBN 978-94-011-1842-2, pp. 143 – 155.

Harris 1995: Harris, M. D, *Word order* In: *Syntax. Ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung*, Vol. 2, Walter de Gruyter, Berlin. New York, 1995, pp. 1216 – 1223.

Helbig, Schenkel 1978: Helbig, G., Schenkel W., *Worterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Verben*. VER Bibliographisches Institut, Leipzig, 1978.

Jackendoff 1972: Jackendoff, R. *Semantic interpretation in generative grammar*. Cambridge, MIT Press, 1972.

Jackendoff 1983: Jackendoff, R. *Semantics and Cognition*, Cambridge, Mass.: MIT Press, USA, 1983.

Krapova 2004: Krapova, I. *Word order in Topic-Focus structures in the Balkan languages*. 2015, [online] http://www.bgspeech.net/publications/Doklad_Tirana_2004.pdf

Markus et al. 1993: Markus et al., *Building a large annotated corpus of English: the Penn Treebank*, Computational linguistics 19(2), USA, 1993, pp. 313 – 220, [online] <http://>

delivery.acm.org/10.1145/980000/972475/p313-marcus.pdf?ip=94.156.153.159&id=972475&acc=OPEN&key=4D4702BoC3E38B35%2E4D4702BoC3E38B35%2E4D4702BoC3E38B35%2E6D218144511F3437&__acm__=1561301041_5122931b66a9221e85dab1fee0725c79

Przepiórkowski 1999: Przepiórkowski, A. *On Complements and Adjuncts in Polish*. – In: Robert D. Borsley and Adam Przepiórkowski (eds.), *Slavic in HPSG*. Stanford, CA: CSLI Publications, USA, 1999, pp. 183 – 210.

Ramat & Ricca 1998: Ramat, P. & Ricca, D. *Sentence adverbs in the languages of Europe* In: Auwera J.(Ed.) *Adverbial constructions in the languages of Europe*, Walter de Gruyter, pp. 187 – 277.

Rizzi 1990: Rizzi, L. *Relativized Minimality*. Cambridge, Mass.: The MIT Press, Dordrecht: Kluwer, USA, 1990.

Rochette 1990: Rochette, A. *The Selectional Properties of Adverbs*. In: CLS 26. Ed. K. Deaton, M. Noske and M. Ziolkowski, Chicago: Linguistics Department, University of Chicago, USA, 1990, pp. 379 – 391.

Rudin 1986: Rudin, K. *Aspects of Bulgarian syntax: complementizers and wh-constructions*, Slavica Publishers, Inc., USA, 1986, ISBN: 0-89357-156-3.

Tesniere 1953: Tesniere, L. *Esquisse d'une syntaxe structurale*. Paris, Klincksieck, 1953.

Tesniere 1959: Tesniere, L. *Elements de Syntaxe Structurale*. Paris, Klincksieck, 1959.

Tisheva, Djonova 2002: Tisheva, Y., Dzhonova, M. *Information Structure and Clitics in TreeBanks*. Proceedings of The First Workshop on Treebanks and Linguistic Theories (TLT 2002), Sozopol, Bulgaria, 2002, c. 231 – 252.

Zubizarreta 1987: Zubizarreta, M.-L. *Levels of Representation*. Dordrecht, Foris, pp. 484 – 490.

Приложение 1.

Обобщено представяне на данните от словоредните модели. Технологична обработка на езиковите данни

Езиковите данни, върху които се базира изследването, са получени от корпуса BulTreeBank (<http://bultreebank.org/bg/btb/>). Тук се спираме върху процедурите по добиване на данните, както и върху допълнителните обработки на езиковия материал, които направихме с цел да получим необходимите ни словоредни модели.

Bultreebank е корпус със синтактични описания на български изречения в XML формат. Корпусът е балансиран – съдържа текстове от всички стилови регистри с изключение на разговорния. Всички текстове в корпуса са маркирани съгласно указанията на TEI¹ и са в XML формат, което позволява извличането на информация на съответните езикови нива (това е възможно, тъй като вариантът на корпуса, върху който е извършено изследването, е аотиран морфологично и синтактично). За да посочим как извличаме информация за словоредните модели с адюнкти, е необходимо накратко да представим езиците XML и XPath.

XML² (eXtensible Markup Language) е ново поколение език за структурно описание, създаден първоначално за

¹ <http://www.tei-c.org/index.xml>

² Повече информация за XML – на <http://www.w3c.org>

описание и обмен на данни по интернет. XML произлиза от езика SGML (Standard Generalized Markup Language), но за разлика от него е много по-гъвкав, по-лесен за имплементация и с много големи възможности за приложение.

XML представя структурата на документа като поредица от елементи. Целият документ е елемент, който съдържа останалите елементи. Структурните елементи на документа са маркирани посредством тагове³. Таговете могат да ограждат съдържанието на даден елемент или могат да маркират отделни негови части. Таговете биват два типа – отварящи (<text>) – маркират началото на елемента, и затварящи </text> – маркират края на елемента.

В компютърната лингвистика езикът XML се използва широко поради необятните му възможности за представяне на езиковата структура на всички нива. Това е възможно, тъй като елементите, чрез които се описва езиковата структура, могат да се дефинират от самия лингвист с оглед на целта. Ето защо за всяка конкретна цел може да бъде създадена съответна XML структура (дефинирането на елементите, които участват в дадена структура, както и на алгоритмите на тяхното взаимодействие, става в документ, наречен дефиниция на документен тип (DTD – Document Type Definition).

Всички файлове от корпуса BulTreeBank са под формата на XML документи. За да може да се направи извличане на информация от тях, използваме езика XPath, който е мощен език за селектиране на елементи от XML документи. XPath разглежда всеки XML документ като дърво, в което възлите представят елементите на документа.

³ Тагът представлява текст, който описва даден елемент в XML. Таговете се различават от данните, които описват, по това, че са огрaдени със скоби от типа <> (пример: <text>).

Най-високият възел е коренът на дървото, а децата на един възел са съдържанието на съответния елемент.

За да обработим качествено езиковите данни и да получим надеждна информация за изследваните от нас словоредни модели, беше нужно да започнем с написването на XPath изрази, които да откриват изречения с адюнкт в съответната словоредна позиция.

1. XPath изрази, разпознаващи адюнктите в съответните словоредни позиции в XML документи

*1.1. Разпознаване на изречения с адюнкт между подлога и опората се извършва чрез XPath израз:
//VPA[child::nid]/descendant::VPS/child::DiscA*

Изразът гласи: Търси фраза от вид опора-адюнкт, която има дете елемент от вид непосредствено доминиране (nid) и наследник фраза от вид опора-подлог с дете елемент, който причинява дистантна фразова реализация (дистантната фразова реализация е термин, който посочва, че елементите на дадена фраза не се реализират контактно един до друг). Елементът DiscA показва, че адюнктът не принадлежи към фразата от вида VPS, но словоредно се реализира вътре в нея.

Пример с изречение от корпуса (под изречението е даден XML документа, изваден от корпуса):

България по никакъв начин не би могла да бъде арбитър в отношенията между Русия и Украйна.

<LC>
<CoIndex>

<identifier="id12"/>
 <CoIndex/>
 <N sort="NE-Loc">
 <name cat="lex" sort="NE-Loc">**България**</name>
 </N>
 </LC>
 <I>
 <DiscAidref="id12">
 <PP>
 <Prep>**по**</Prep>
 <NPA>
 <Pron>**никакъв**</Pron>
 <N>**начин**</N>
 </NPA>
 </PP>
 </DiscA>
 </I>
 <RC>
 <VPC>
 <V>
 <T>**не**</T>
 <V>**би**</V>
 <Participle>**могла**</Participle>
 </V>
 <CLDA>
 <VPC>
 <V>
 <T>**да**</T>
 <V>**бъде**</V>
 </V><NPA>
 <N>**арбитър**</N>

<PP>
 <Prep>в</Prep>
 <NPA>
 <N>отношения</N>
 <PP>
 <Prep>между</Prep>
 <CoordP>
 <ConjArg>
 <N sort="NE-Loc">
 <name amb="on" cat="lex" sort="NE-Loc">Русия</name>
 </N>
 </ConjArg>
 <Conj>
 <C>и</C>
 </Conj>
 <ConjArg>
 <N sort="NE-Loc">
 <name cat="lex" sort="NE-Loc">Украина</name>
 </N>
 </ConjArg>
 </CoordP>
 </PP>
 </NPA>
 </PP>
 </NPA>
 </VPC>
 </CLDA>
 </VPC>
 <pt>.</pt>
 </RC>
 </L>
 </textBTBV₄>

1.2. Разпознаване на изречения с адюнкт между опората и комплемента на глаголната фраза се осъществява чрез XPath израза:
//VPA[child::nid]/descendant::VPC[child::DiscA

Изразът гласи: Търси фраза от вид опора-адюнкт, която има дете елемент от вид непосредствено доминиране (nid) и наследник фраза от вид опора-комplement с дете елемент, който причинява дистантна фразова реализация.

Пример с изречение от корпуса:

Като университетски преподавател аз мога да твърдя отговорно, че българката е много високо образована, интелигентна и можеща.

```
<textBTBV4>
<L source="random3.1.ttt">
<LC>
<CoIndex>
<identifier id="id220">
</identifier>
<identifier id="id219">
</identifier>
</CoIndex>
<PP>
<Prep>Като</Prep>
<NPA idref="id219">
<A>университетски</A>
<N>преподавател</N>
</NPA>
</PP>
<Pron idref="id219">аз</Pron>
<V>мога</V>
```

<nid idref="id220"/>
 <V>
 <T>да</T>
 <V>
 <pro-ss idref="id219"/>твърдя</V>
 </V>
 </LC>
 <I>
 <DiscA idref="id220">
 <Adv>отговорно</Adv>
 </DiscA>
 </I>
 <RC>
 <CLCHE>
 <pt>,</pt>
 <C>че</C>
 <VPS>
 <N>българката</N>
 <VPC>
 <V>е</V>
 <CoordP>
 <ConjArg>
 <APA>
 <AdvPA>
 <Adv>много</Adv>
 <Adv>високо</Adv>
 </AdvPA>
 <Participle>образована</Participle></APA></ConjArg><Conj><pt>,</pt></Conj><ConjArg><A>интелигент-на</ConjArg><Conj><C>и</C></Conj><ConjArg><Participle>можеща</Participle></ConjArg>

```

</CoordP>
</VPC>
</VPS>
</CLCHE>
<pt>.</pt>
<source>
</source>
<source>ba0005:p0868</source>
</RC>
</L>
</textBTBV4>

```

1.3. *Разпознаване на изречения с адюнкти в абсолютна препозиция и абсолютна постпозиция*

След като чрез първите два XPath израза от корпуса са извадени всички изречения, в които адюнктът е разположен между подлога и опората и между опората и компонента, **върху останалата част от корпуса** е приложен следващият XPath израз, който разпознава адюнктите в началото и в края на изречението. Този израз е: //S/VPA.

Изразът гласи: Търси изречение, в което има фраза от тип опора-адюнкт.

Пример от корпуса за изречение с адюнкт в абсолютна постпозиция:

Военна академия работи по всички стандарти.

```

<!DOCTYPE Extract SYSTEM "BTB.dtd">
<S h="6" source="[Root] random2.ttt">
<Discourse>
<InDiscourse></InDiscourse>
<OutDiscourse></OutDiscourse></Discourse>

```

<Index></Index>
 <VPA h="5">
 <VPS h="2">
 <NPA>
 <Pron>
 <A>
 <w>**Военна**</w>
 <N h="2">
 <>**академия**</w></N></NPA></NPA>
 <w>**работи**</w></V></VPS>
 <PP>
 <Prep h="2">
 <w>**по**</w></Prep>
 <NPA>
 <Pron>
 <w>**всички**</w></Pron>
 <N h="2">
 <w>**стандарти**</w></N></NPA></PP></VPA>
 <pt n="n6997">.</pt></S>

1.3.1. Допълнителни обработки, необходими за разпознаването на словоредните позиции на адюнктите в началото и в края на изречението и за разпознаване вида на адюнкта

1.3.1.1. Маркиране на словоредната позиция на адюнкта

След извличането на изреченията с адюнкти чрез израза //S/VPA беше необходимо да се разграничи групата на изреченията, в които адюнктът се реализира в началото на изречението, от групата на изреченията, в които той се реализира в абсолютна постпозиция. Това беше постигнато чрез допълнителна обработка на езиковия материал. Тази обработка включва ръчно маркиране на адюн-

ктите със следните четири маркера:

- маркер за абсолютна препозиция
- маркер за абсолютна постпозиция
- маркер за абсолютна препозиция и за абсолютна постпозиция едновременно
- маркер за адюнкт, реализиран вътре в изречението (в случай, че са останали неразпознати изречения след пускането на предишните два изрази върху корпуса).

След маркирането на адюнктите според словоредната им позиция от корпуса беше извършена екстракция на изреченията с адюнкти в: абсолютна препозиция, абсолютна постпозиция, в позиция между подлог и опора и в позиция между опора и комплемент. Като резултат се обособиха **4 групи изречения** в зависимост от местоположението на адюнкта в тях.

Оформи се следният неформален словореден модел:

{адюнкт} подлог {адюнкт} опора {адюнкт} комплемент {адюнкт}

1.3.1.2. Маркиране на вида на адюнкта

След маркирането на словоредната позиция на адюнкта в оформилите се 4 групи изречения беше извършено ръчно маркиране на вида на адюнктите. Както посочихме и в увода на монографията, използваната от нас класификация включва следните видове: *адюнкти за време, за място, за начин, за количество и степен, адюнкти за вторична предикация, адюнкти за условие, адюнкти за причина и адюнкти за цел.*

2. Групи изречения според позицията на адюнкта в тях

Изречения с адюнкти в четирите словоредни позиции: общо 2 188 изречения.

Разпределението на изречения в четирите словоредни позиции е следното:

Словореден модел с адюнкт в началото на изречението Общо 371 изр.	Словореден модел с адюнкт между подлога и опората на VP Общо 758 изр.	Словореден модел с адюнкт между опората и комплемента на VP Общо 582 изр.	Словореден модел с адюнкт в края на изречението Общо 477 изр.
време – 158 изр.	време – 31 изр.	начин – 228 изр.	начин – 137 изр.
начин – 81 изр.	начин – 258 изр.	време – 166 изр.	време – 104 изр.
място – 67 изр.	количество и степен – 102 изр.	количество и степен – 80 изр.	вторична предикация – 76 изр.
количество и степен – 28 изр.	място – 42 изр.	място – 70 изр.	място – 72 изр.
причина – 18 изр.	вторична предикация – 21 изр.	вторична предикация – 23 изр.	цел – 32 изр.
условие – 11 изр.	условие – 12 изр.	цел – 11 изр.	причина – 27 изр.
цел – 7 изр.	причина – 10 изр.	условие – 4 изр.	количество и степен – 17 изр.
отстъпка – 8 изр.	цел – 2 изр.		условие – 16 изр.

В двата словоредни модела, в които адюнктите са в началото на изречението – в абсолютна препозиция или след подлога, на първо място се реализират адюнктите за време, на второ – адюнктите за начин, като местата на адюнктите за място и за количество и степен са разменени – съответно в модела с абсолютна препозиция на адюнкта на трето място е адюнктът за място, а адюнктът за количество и степен е на четвърто, докато между подлога и опората на VP на трета позиция по честота на срещане е адюнктът за количество и степен, а този за място – на четвърта. Адюнктите, които заемат позициите от 5 нататък, имат сравнително малка честота на срещане в корпуса.

Приложение 2

За да не натоварваме излишно основния текст на книгата, в настоящето Приложение излагаме структурните схеми (синтактичните дървета) на изреченията, дадени като примери в Трета глава. Схемите са създадени с програмата ClaRK за по-лесно визуално възприемане от потребителя, като зад тях стоят XML файлове, каквито посочихме в Приложение 1.

Структурата на Приложението следва структурата на Трета глава с нейни части и подчасти, като в дадена подчасть даваме структурните схеми само на някои от изреченията – от една страна, защото сме избрали най-показателните примери, а от друга, по този начин оптимизираме мястото.

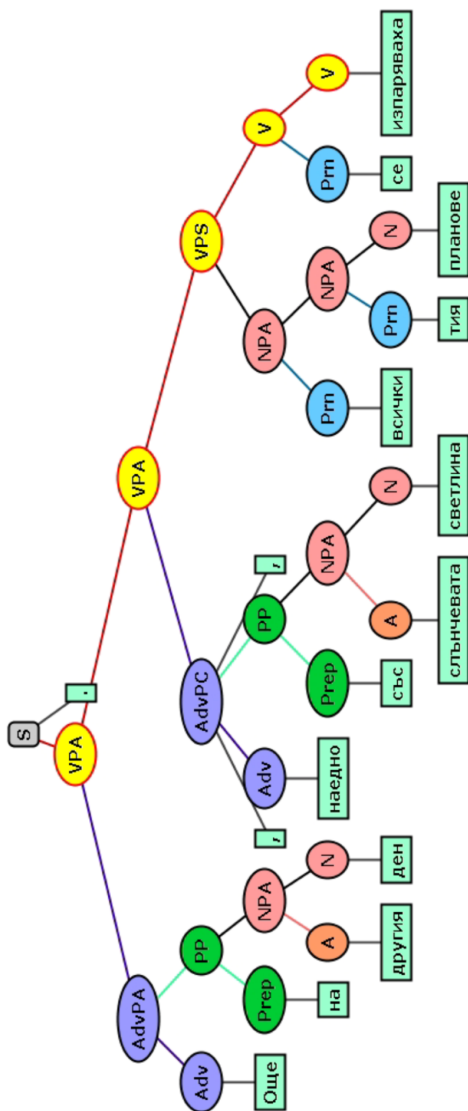
За по-голямо улеснение на читателя (за да не се връща постоянно към съответното място в Трета глава) над структурната схема стои и съответният пример, представен под формата на текст.

1. Словореден модел с адюнкт в началото на изречението

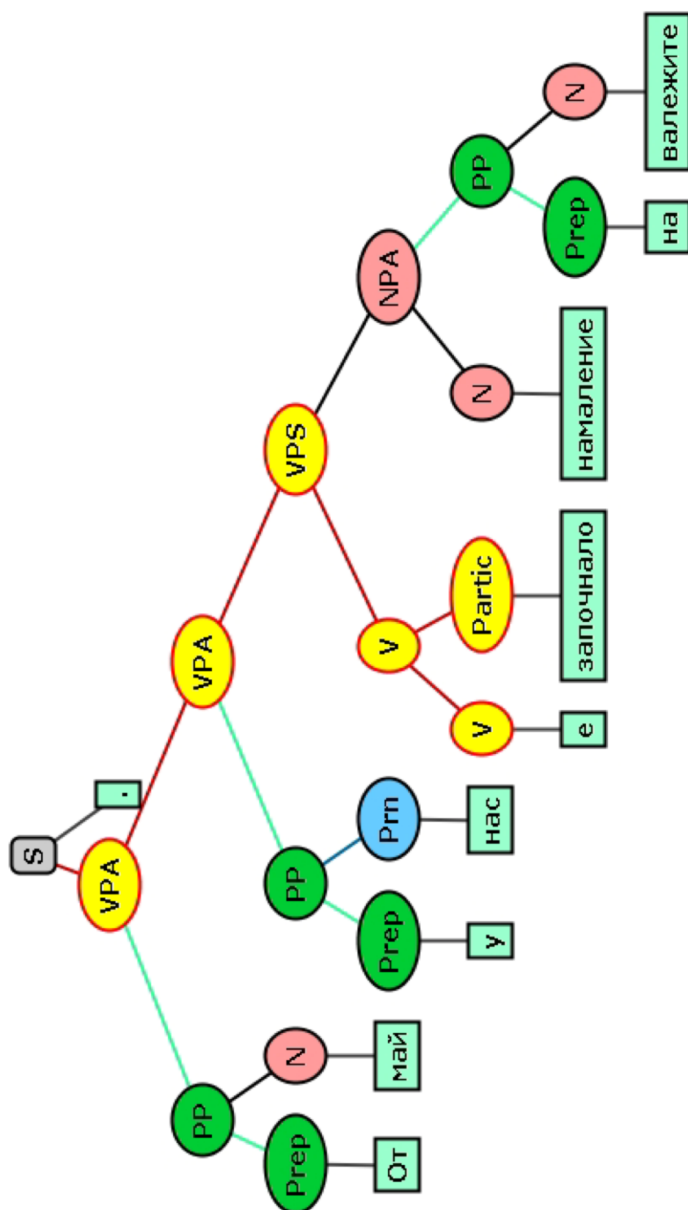
1.1. Адюнкт за време в началото на изречението без други адюнкти в края на изречението

1.1.1. Адюнктът за време е на първо място

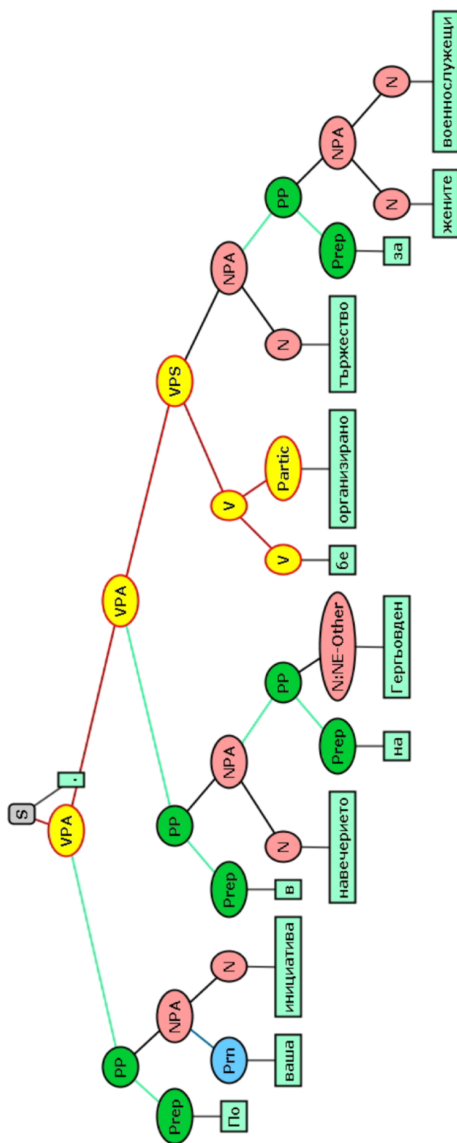
Още на другия ден, ЕМФАЗА [ведно със слънчевата светлина], тея планове се изпаряваха.

[От май у нас] е започнало намаление на валежите.

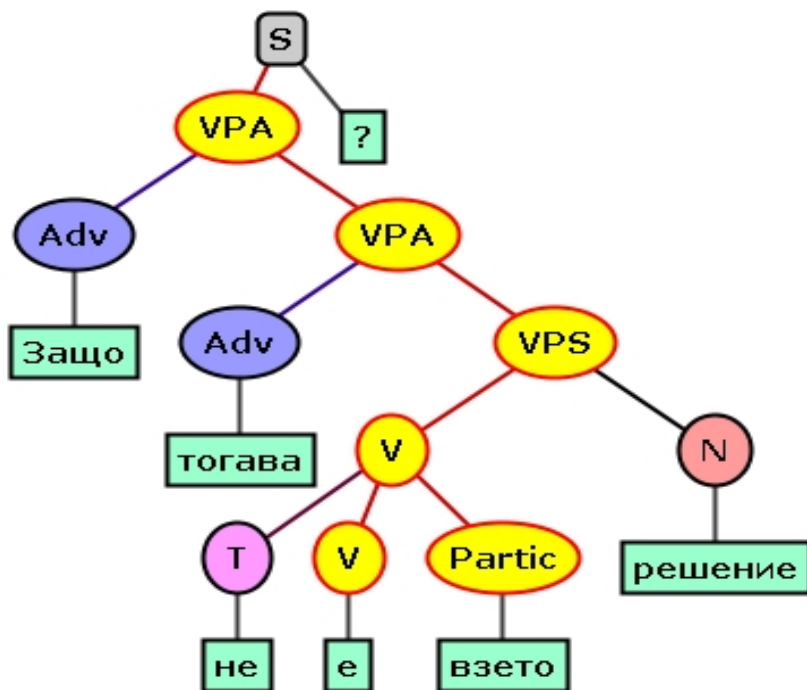
По **ваша** **инициатива** **в** **навечерието** **на** **Гергьов-**
ден **бе** **организирано** **тържество** **за** **жените** **военнослужещи**.

1.1.2. Адюнктът за време е на второ място

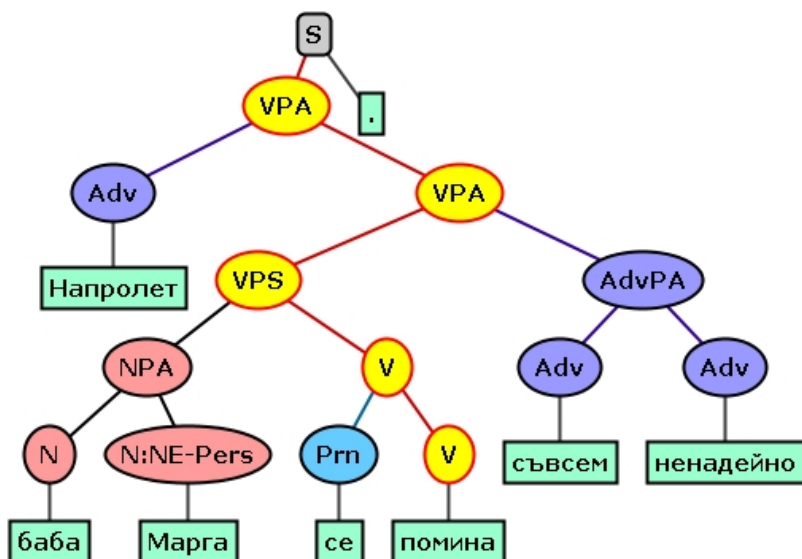
1.1.2.1. Адюнктът за време е на второ място след
въпросителна дума

ЕМФАЗА [Защо *тогава*] не е взето решение?

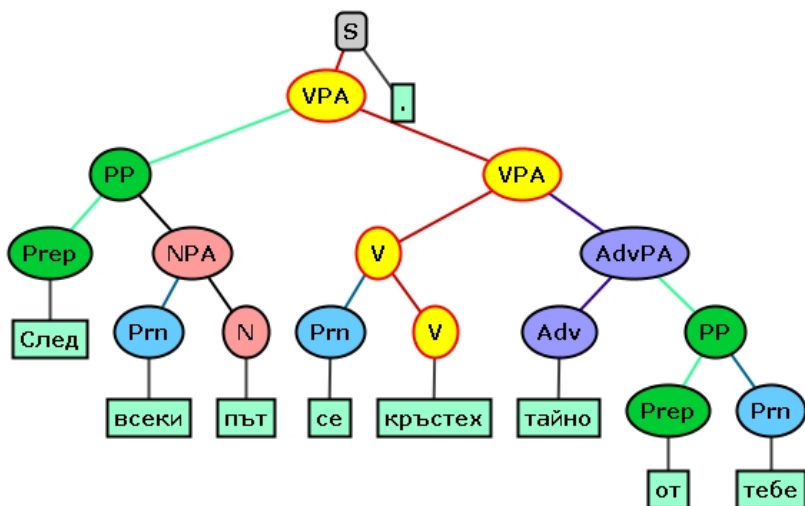

1.2. Адюнкт за време в началото на изречението и други адюнкти в края на изречението

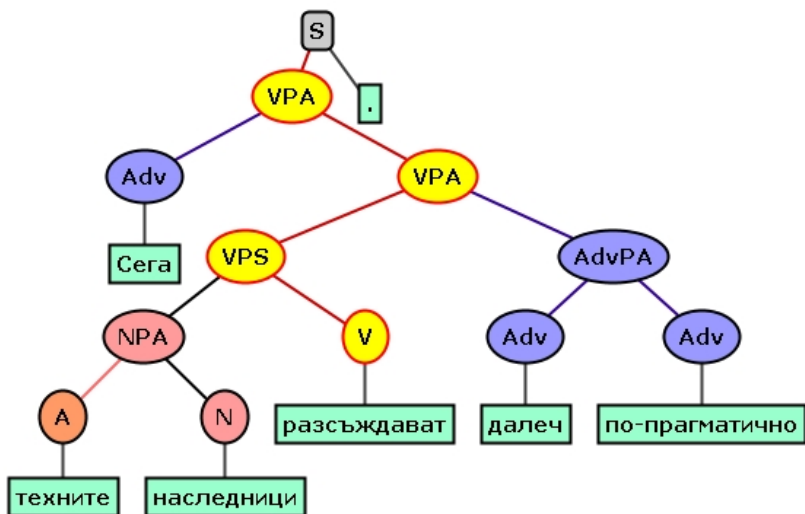
основа [**Напролет** баба Марга] Focus [се помина **съвсем ненадейно**].

След всеки път се кръстех тайно от тебе.

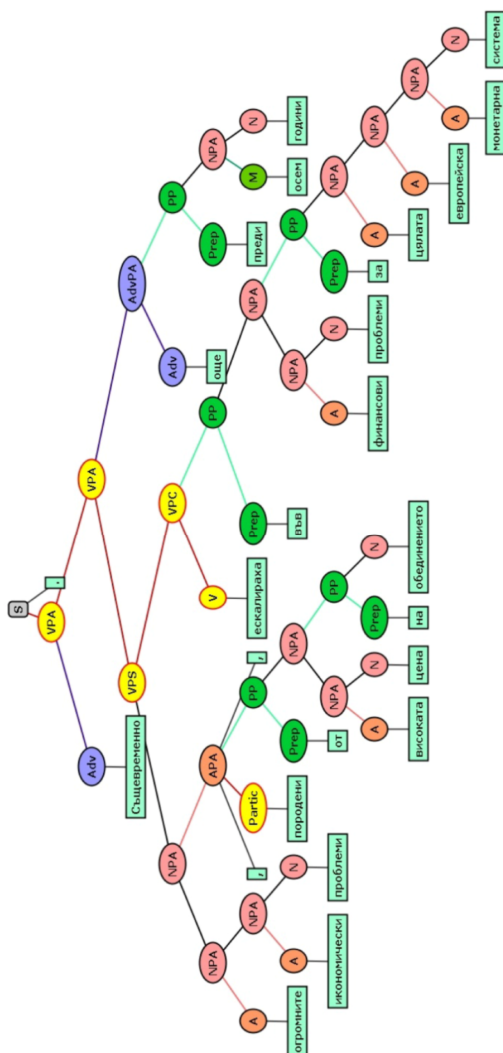

Сега техните наследници разсъждават **далеч** по-прагматично.

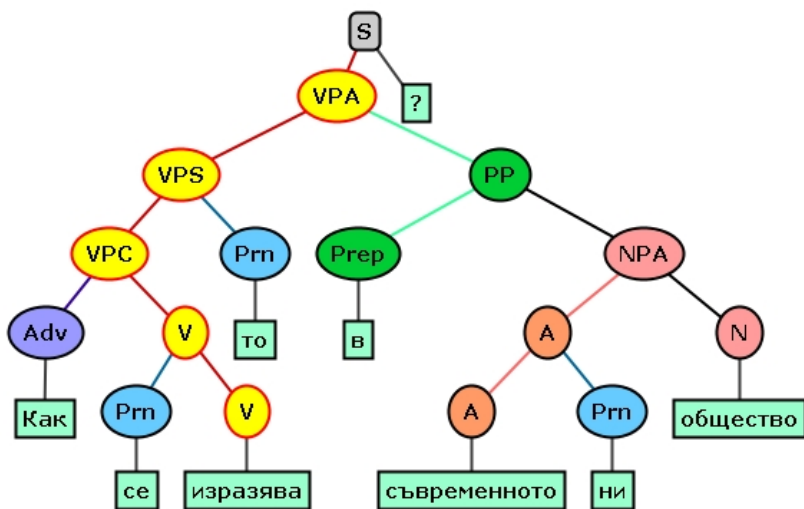

1.3. Адюнкт за начин в началото на изречението

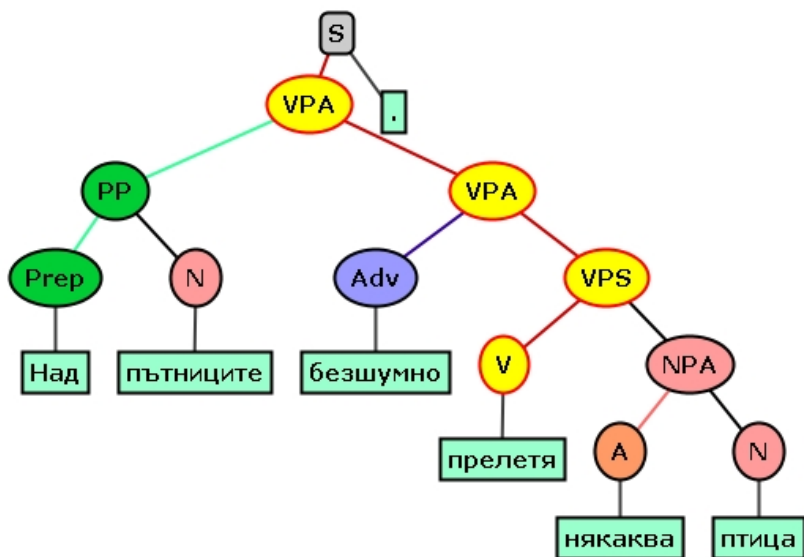
ЕМФАЗА [*Същевременно*] огромните икономически проблеми, породени от високата цена на обединението, ескалираха във финансови проблеми за цялата монетарна система.

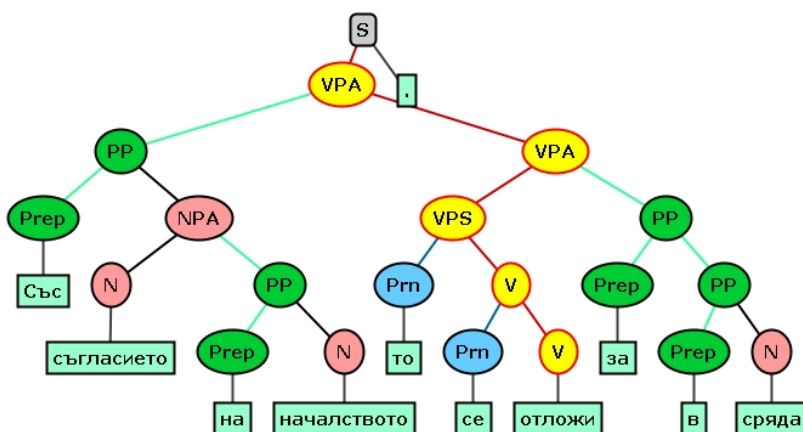
Как се изразява то в съвременното ни общество?

Над пътниците безшумно прелетя някаква птица.

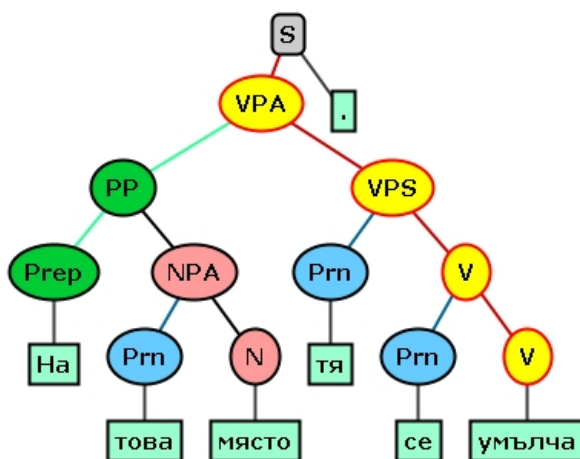

Със съгласието на началството то се отложи **за в** сряда.

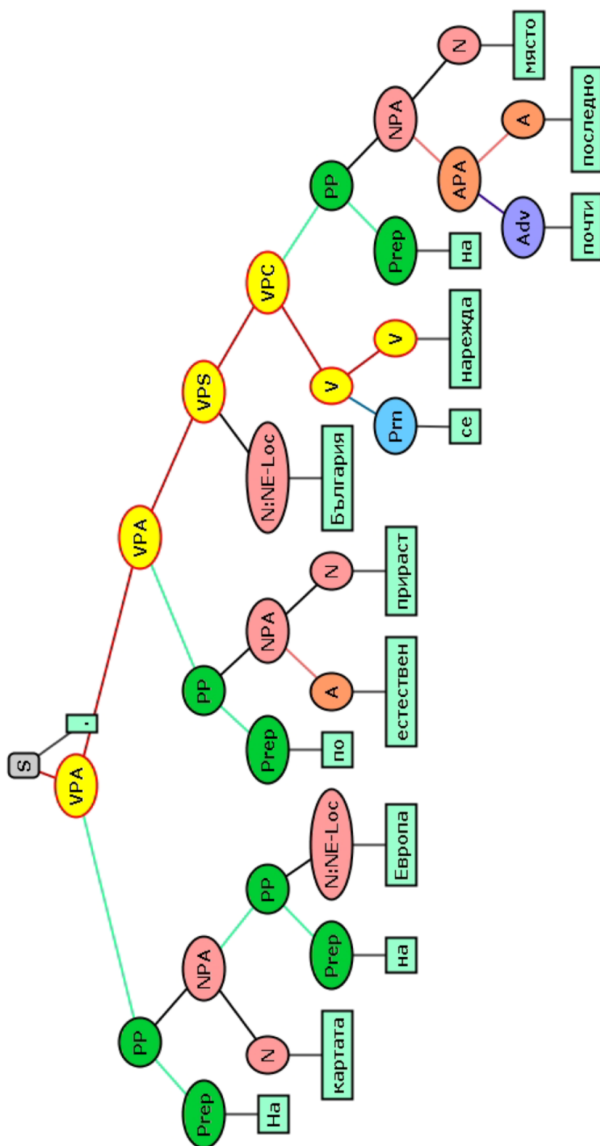

1.4. Адюнкт за място в началото на изречението

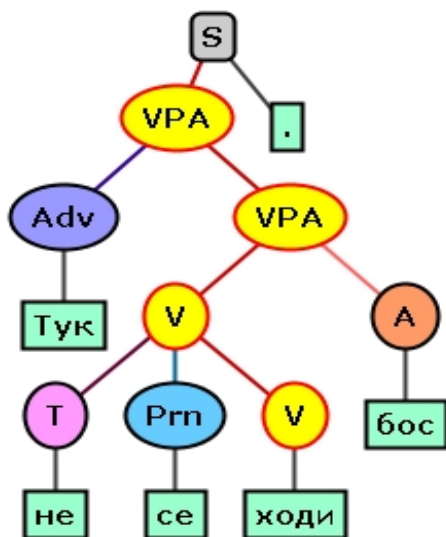
На това място тя се умълча.

162

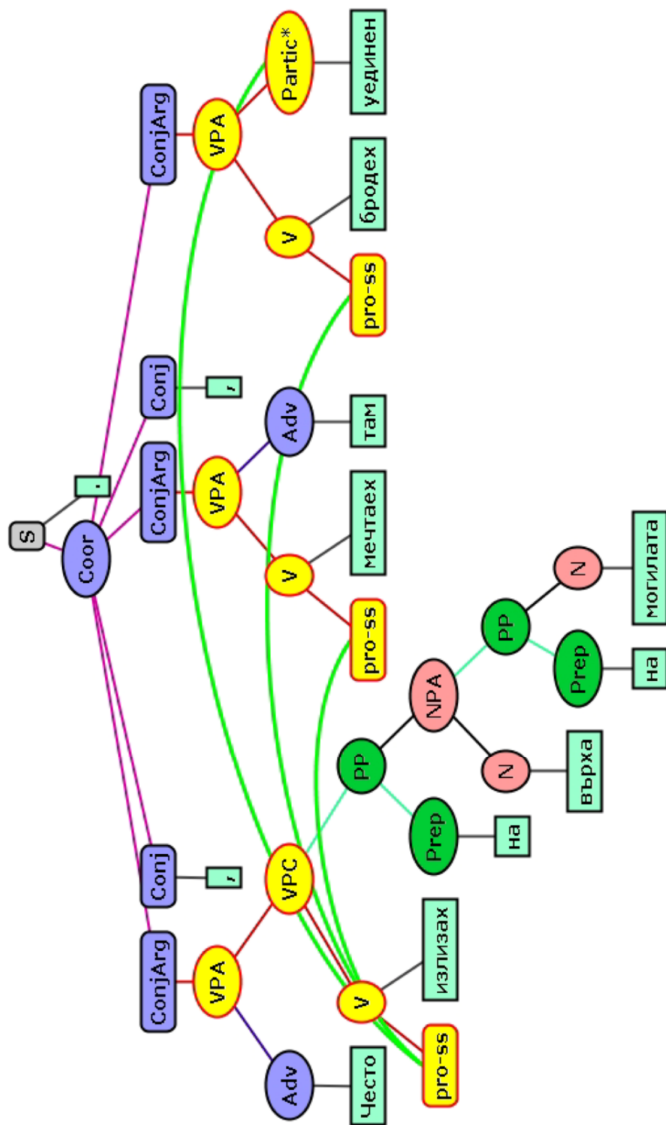

Тук не се ходи бос.

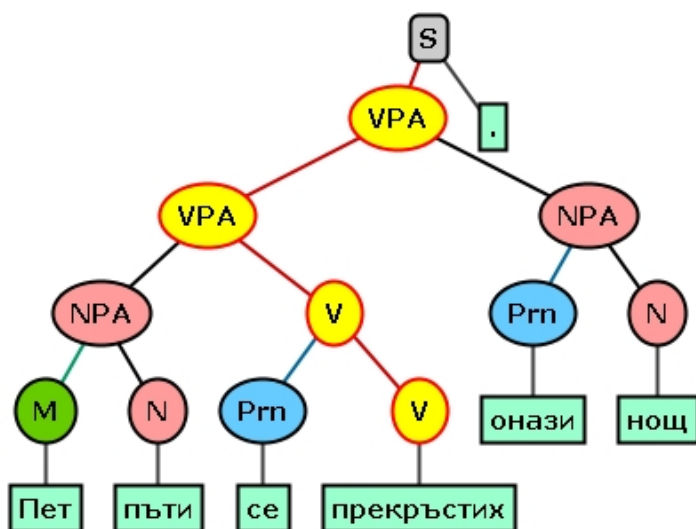

1.5. Адюнкт за количество и степен в началото на изречението

Често излизах **на върха на могилата**.

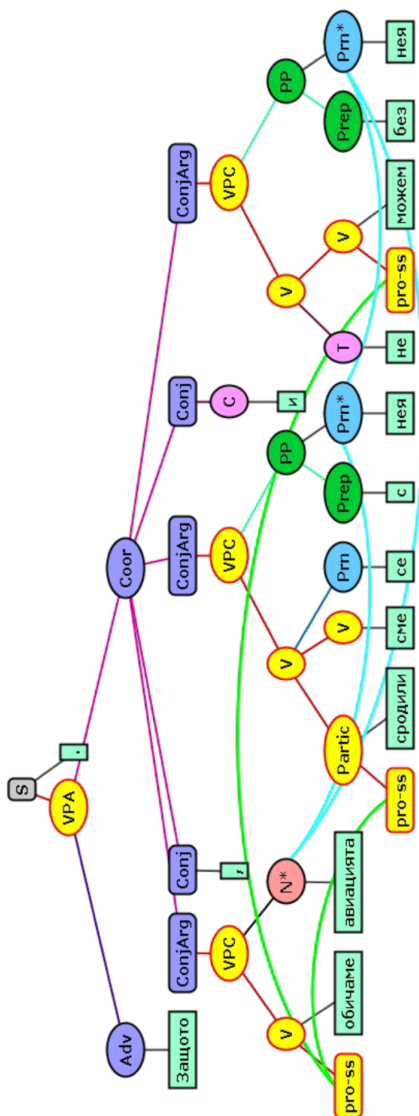

Пет пъти се прекръстих *онази* *нощ*.

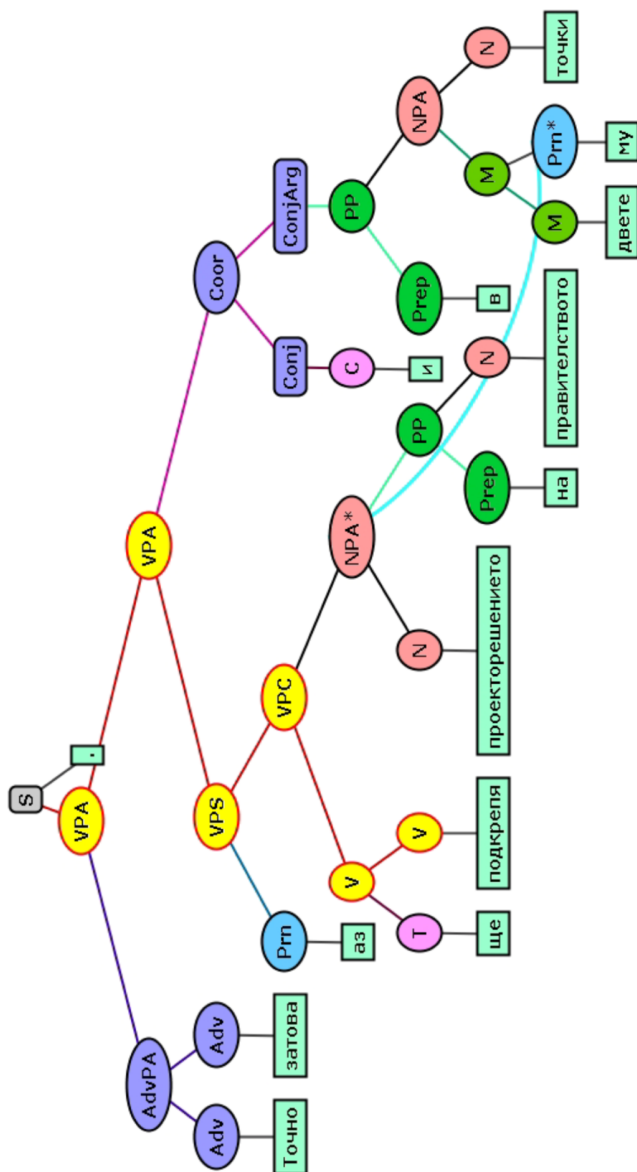

1.6. Адюнкт за причина в началото на изречението

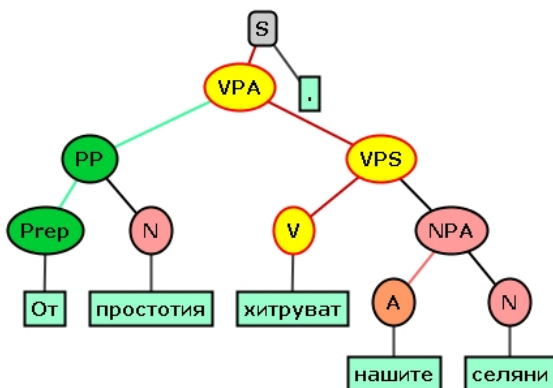
Защото обичаме авиацията, сродили сме се с нея и не можем без нея.

168

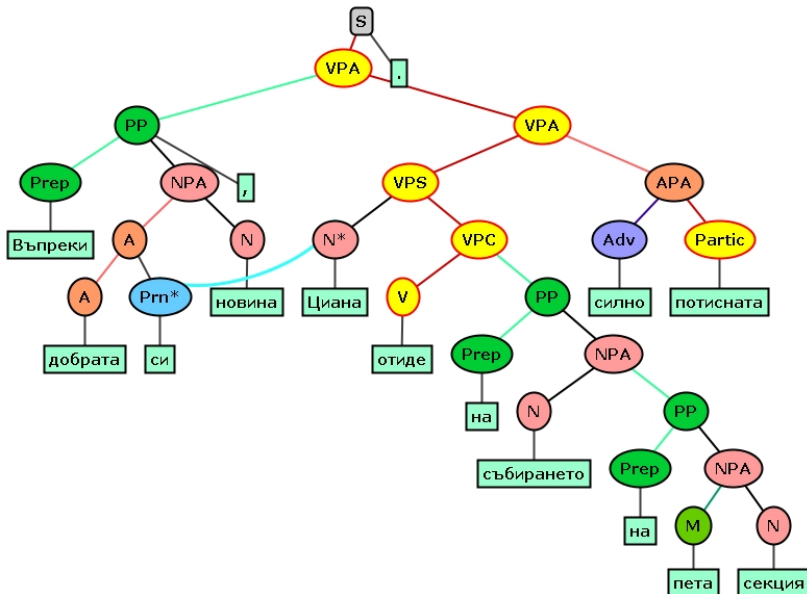

ЕМФАЗА [*От простотия*] хитруват нашите селяни.

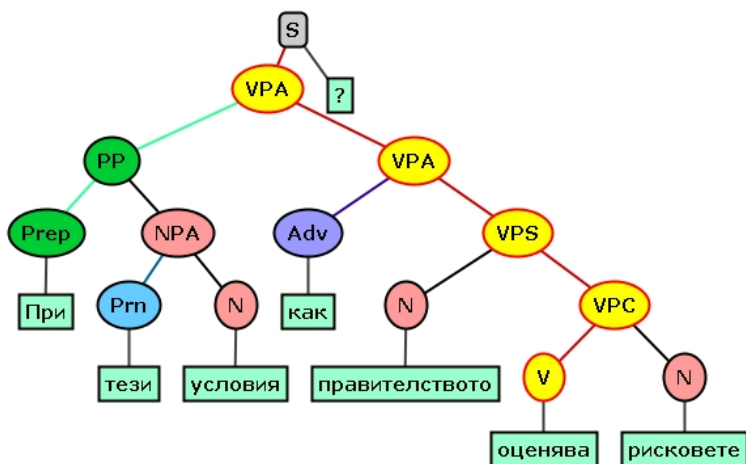

1.7. Адюнкт за условие в началото на изречението

ЕМФАЗА [*Въпреки добрата новина*] Циана отиде на събирането на пета секция **силно потисната**.

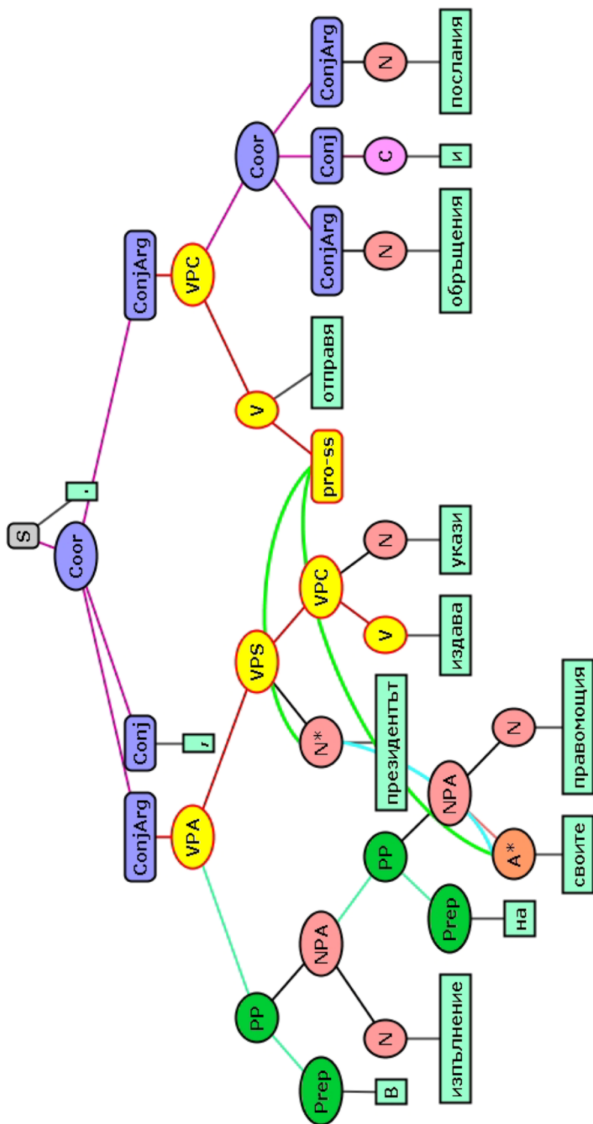

ЕМФАЗА [*При тези условия*] как правителството
оценява рисковете?

1.8. Адюнкт за цел в началото на изречението

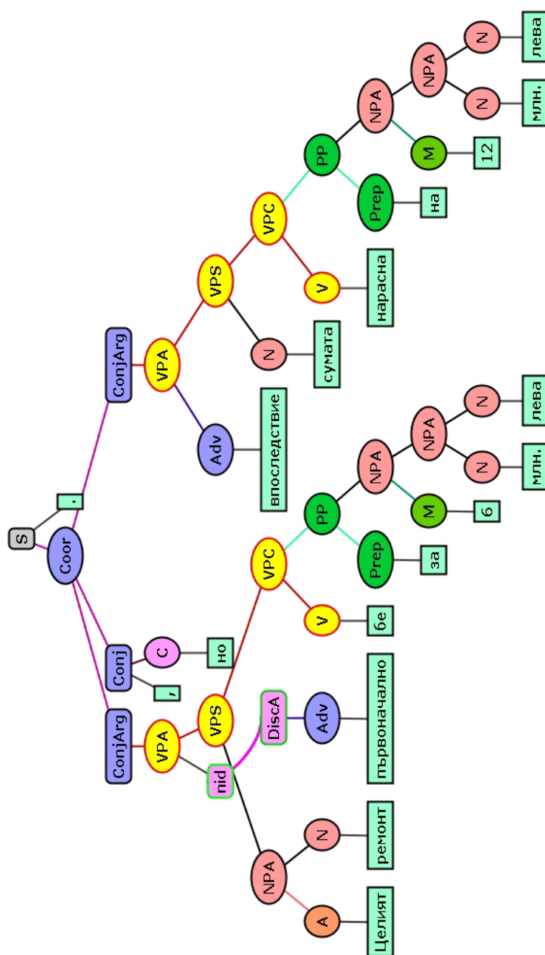
ЕМФАЗА [В изпълнение на своите правомощия]
президентът издава укази.

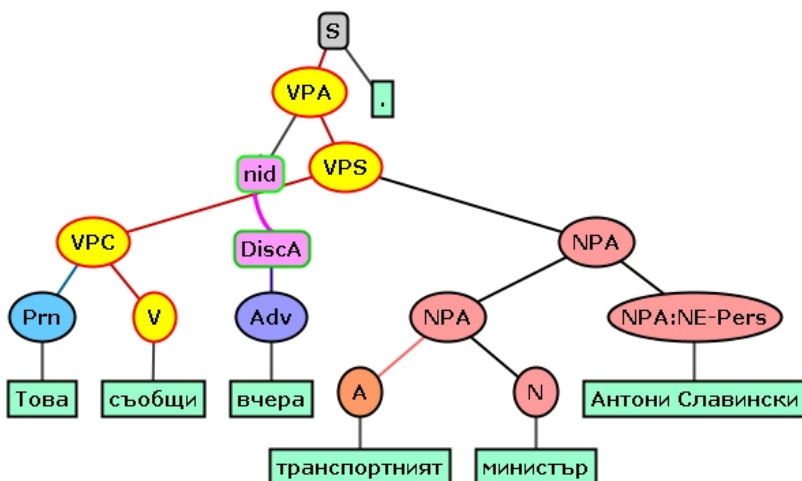
2. Словореден модел с адюнкт, разположен между подлога и опората на VP

2.1. Адюнкт за време, разположен между подлога и опората на VP

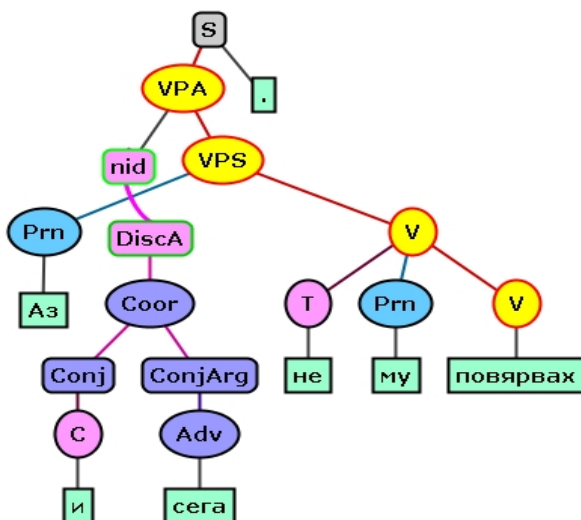
Целият ремонт **първоначално** беше за 6 млн. лева, но впоследствие сумата нарасна на 12 млн. лева.

Това събщи **вчера** транспортният министър Антони Славински.

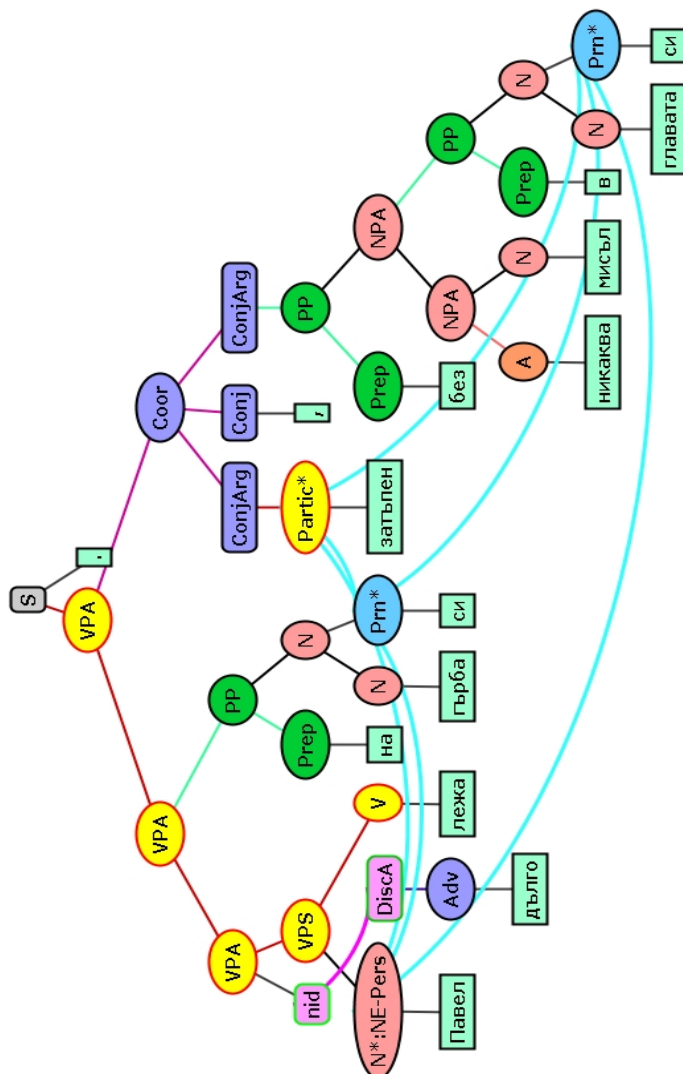

Аз ЕМФАЗА [*и сега*] не му повярвах.

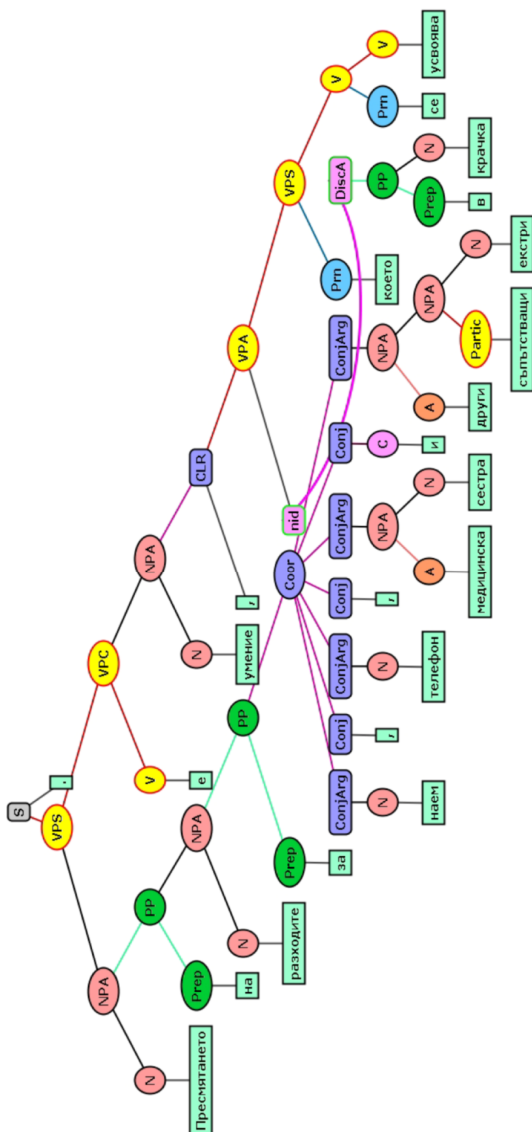

2.2. Адюнкт за начин и адюнкт за количество и
степен, разположени между подлога и опората на VP

Павел Focus [дълго лежа на гърба си затыпен, без
никаква мисъл в главата си].

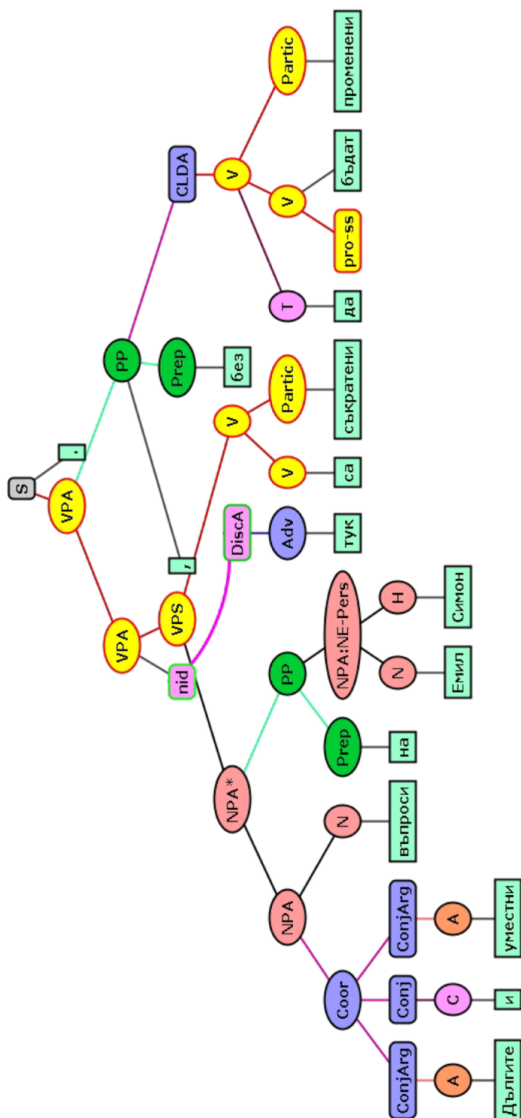

Пресмятането на разходите за наем, телефон, медицинска сестра и други съпътстващи екстри е умение, което ЕМФАЗА [в крачка] се усвоява.

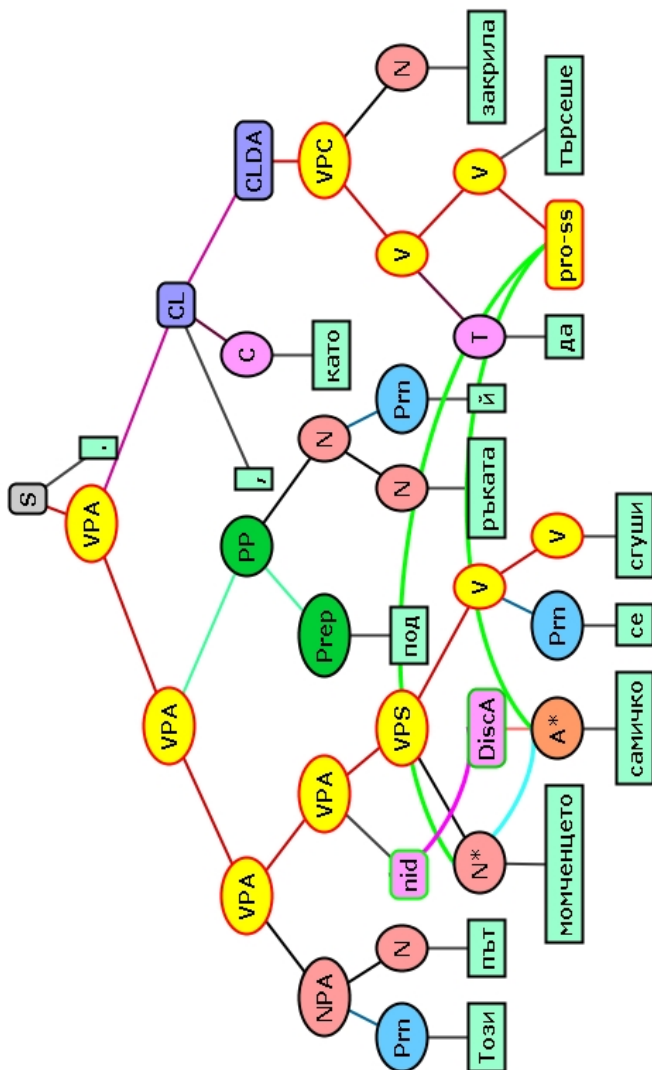
2.3. Адюнкт за място

Дългите и уместни въпроси на Емил Симон *тук* са съкратени, без да бъдат променени.

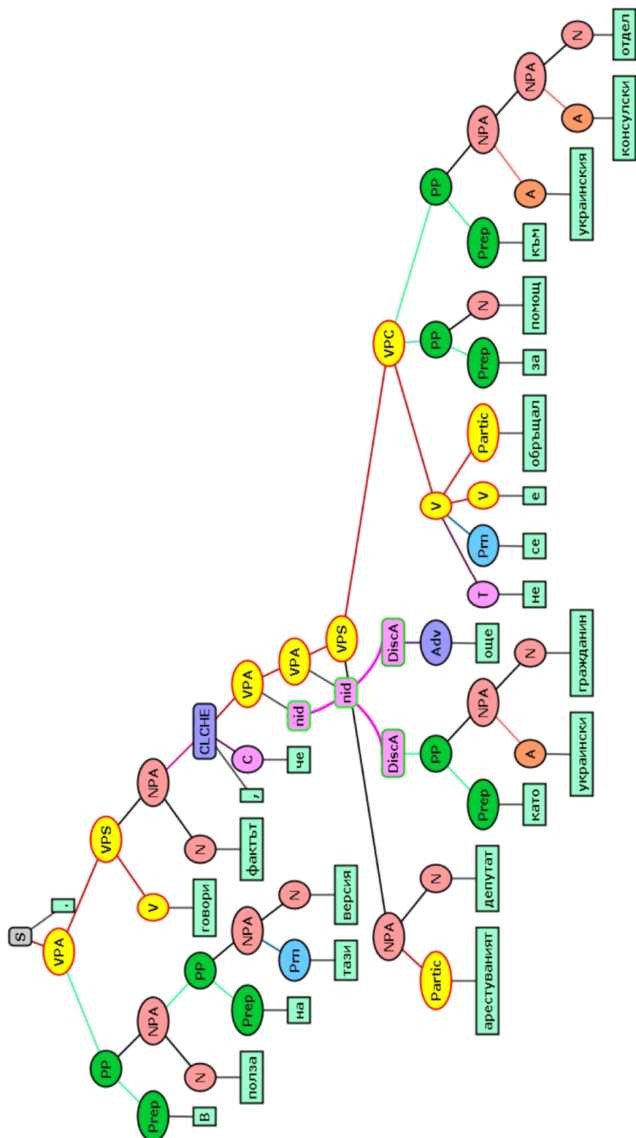

2.4. Адюнкт за вторична предикация между подлога и опората на VP

Този път момченцето ЕМФАЗА [*самичко* се сгуши под ръката ѝ], като търсеше закрила.

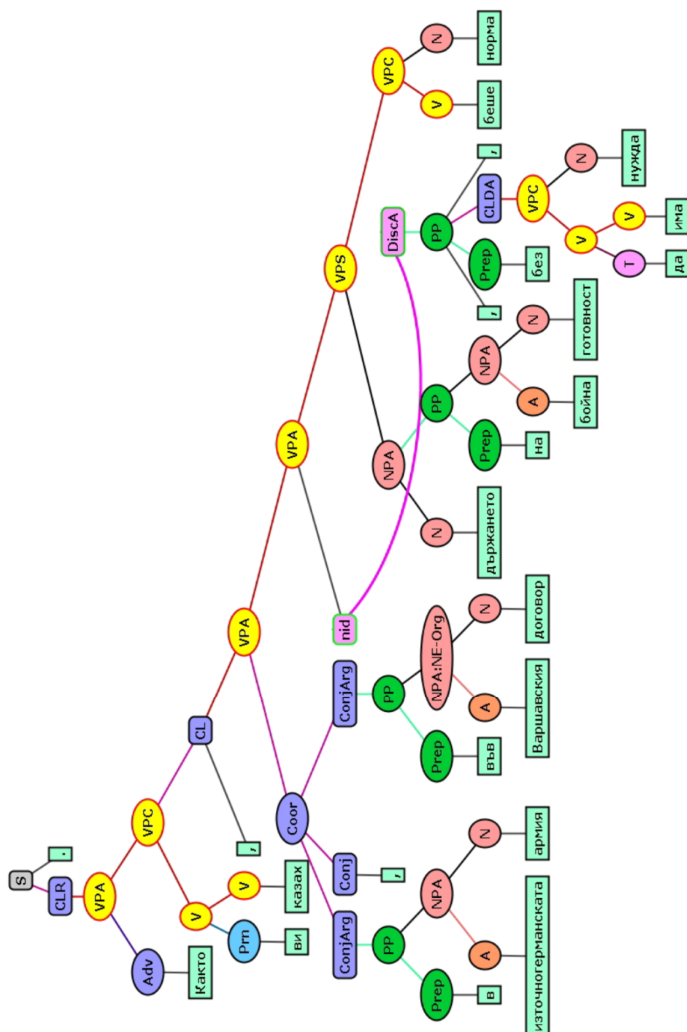

178

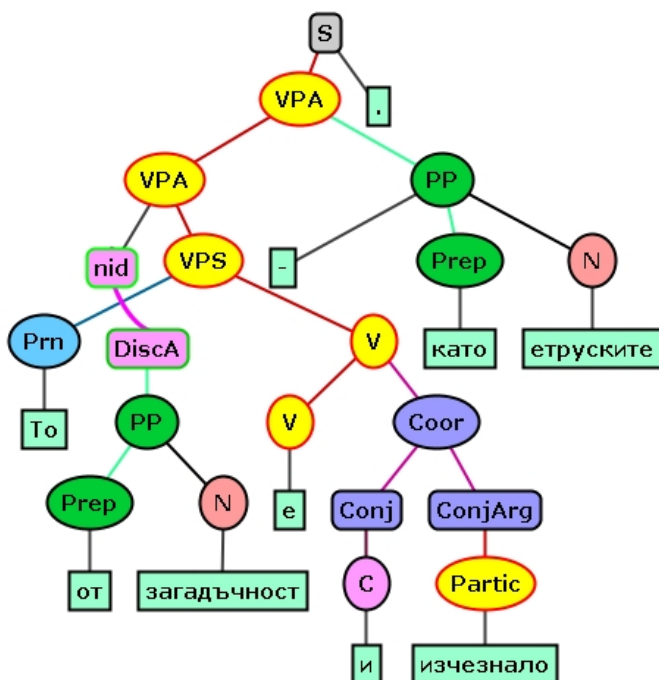

2.5. Адюнкт за условие и адюнкт за причина между подлога и опората на VP

Както ви казах, в източногерманската армия, във Варшавския договор държането на бойна готовност, ЕМ-ФАЗА [без да има нужда], беше норма.

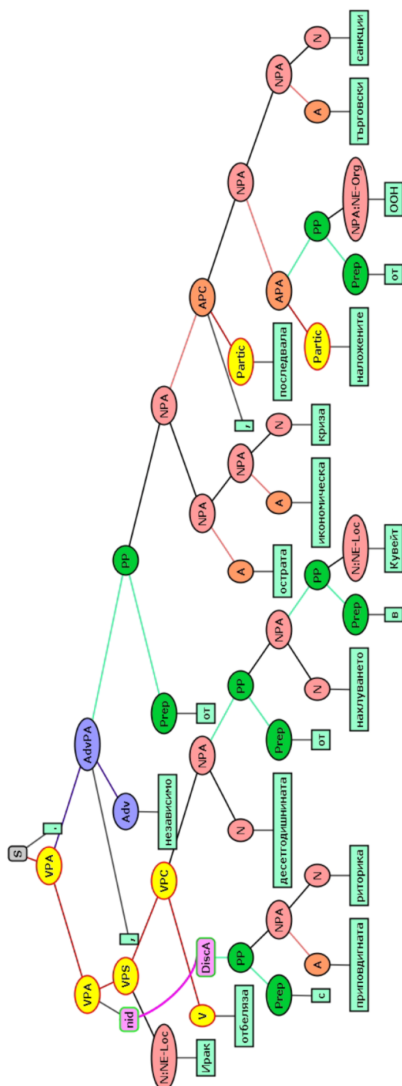
То ЕМФАЗА [*от загадъчност*] е и изчезнало – като етруските.

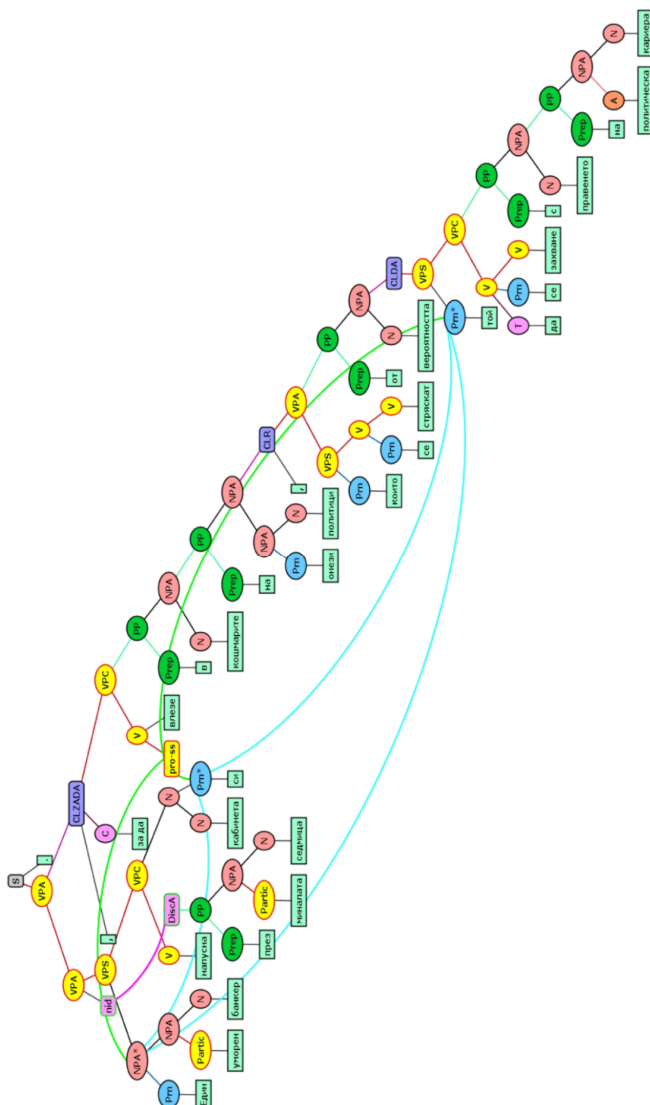
3. Словореден модел с адюнкт между опората и комплемента на глаголната фраза

3.1. Адюнкт за начин, разположен между опората и комплемента на VP

Ирак Focus [отбеляза с *приповдигната риторика* десетгодишнината от нахлуването в Кувейт], независимо от острата икономическа криза, последвала наложените от ООН търговски санкции.

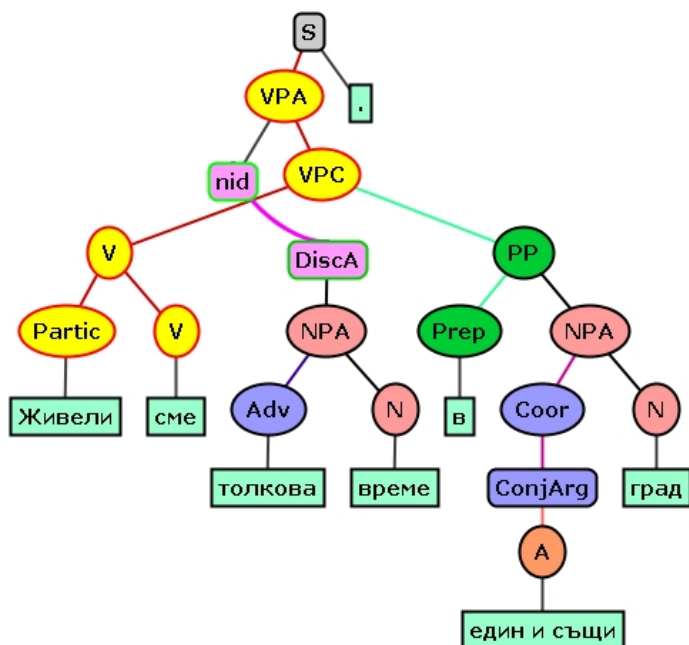

Един уморен банкер Focus [напусна **през миналата седмица** кабинета си], за да влезе в кошмарите на онези политици, които се стряскат от вероятността той да се захване с правенето на политическа кариера.

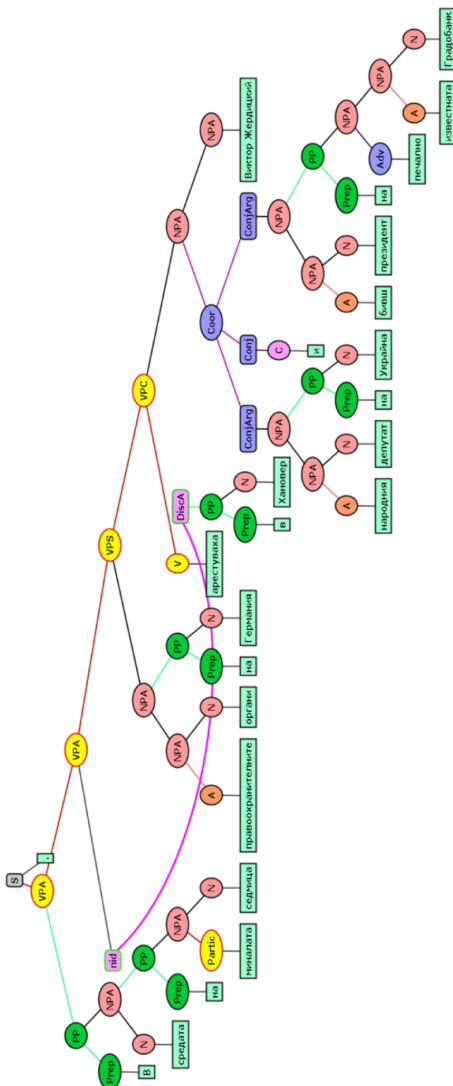

3.3. Адюнкт за количество и степен, разположен между опората и комплемента на VP

Focus [Живели сме **толкова време** в един и същи град].

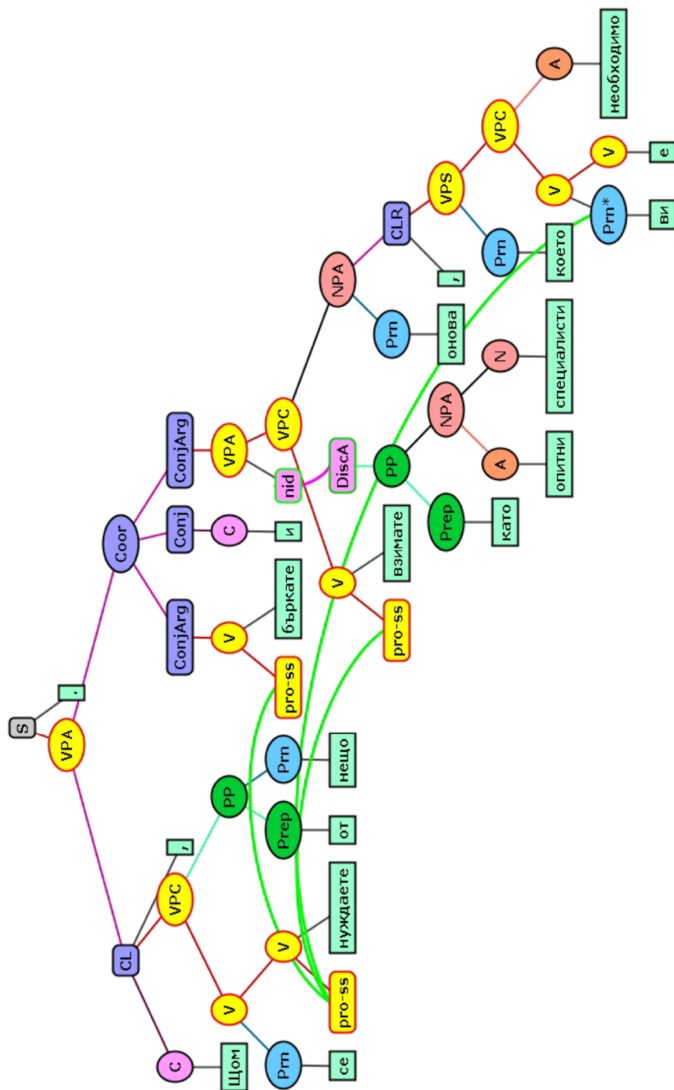

3.4. Адюнкт за място, разположен между опората и комплемента на VP

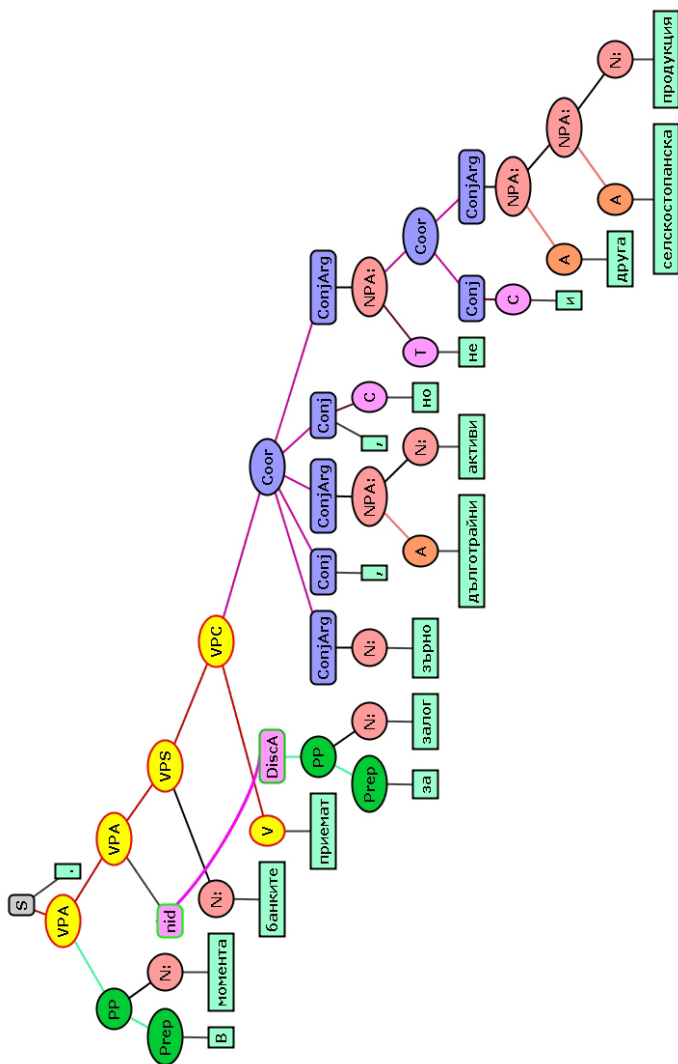
3.5. Адюнкт за вторична предикация, разположен между опората и комплемента

Щом се нуждаете от нещо, бъркате и взимате ЕМФАЗА **[като опитни специалисти]** онова, което ви е необходимо.

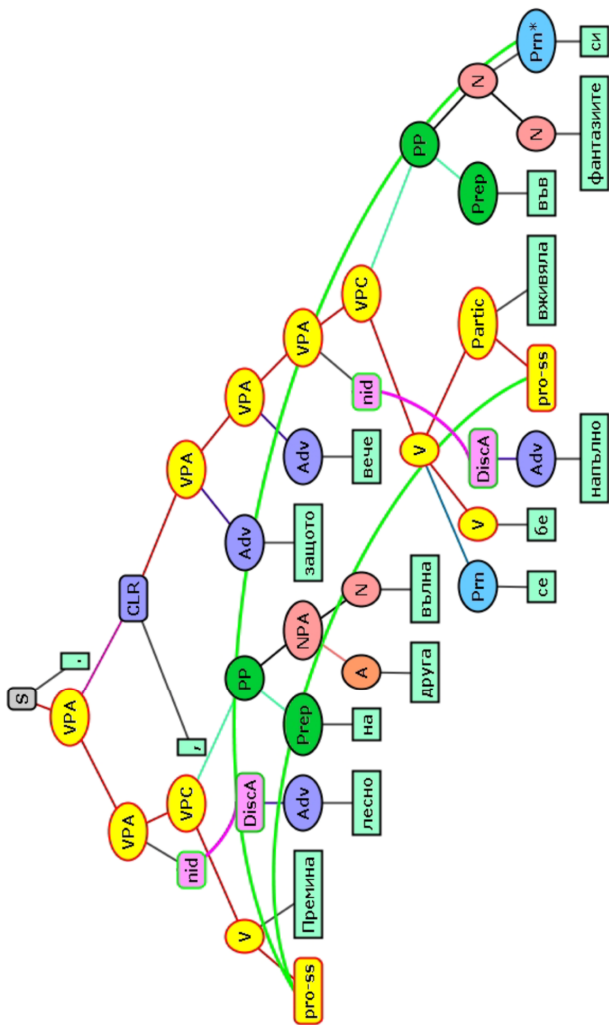
3.6. Адюнкт за цел, разположен между опората и комплемента на VP

В момента банките Focus [приемат **за зalog** зърно, дълготрайни активи], но не и друга селскостопанска продукция.

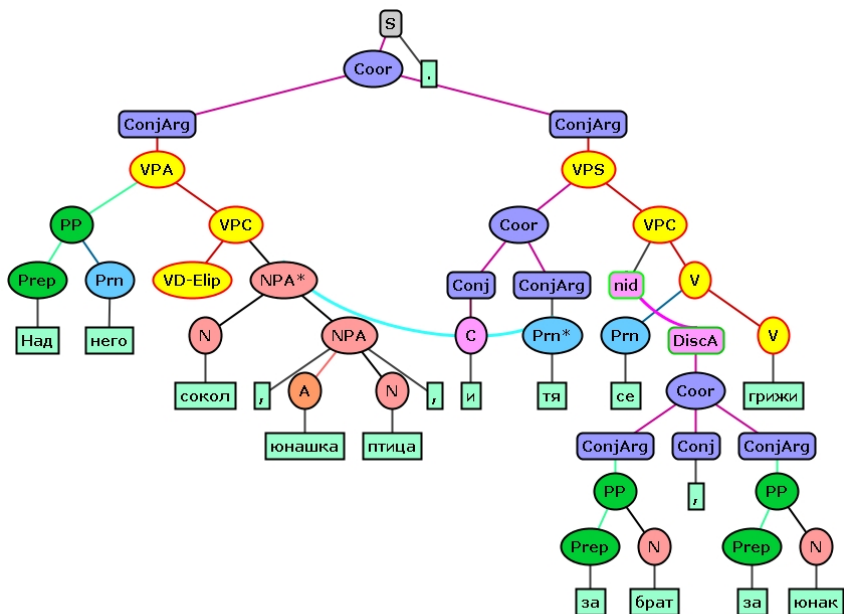

3.8. Сложни глаголни форми, вътре в които се разполага адюнкт

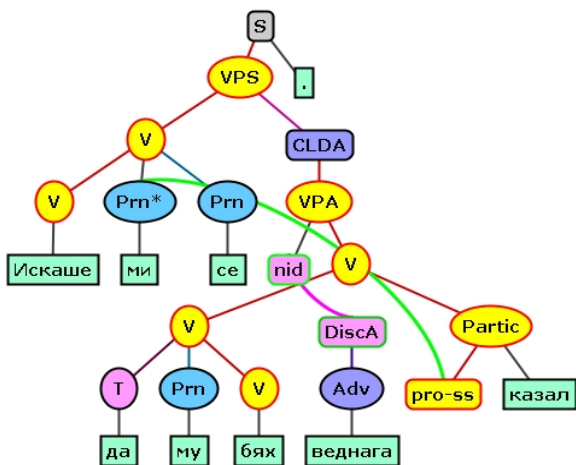
Премина лесно на друга вълна, защото вече Focus [се бе **напълно** вживяла във фантазиите си.]

Над него сокол, юнашка птица, и тя Focus [се **за брат, за юнак** грижи].

Искаше ми се да му бях ЕМФАЗА [**веднага** казал].

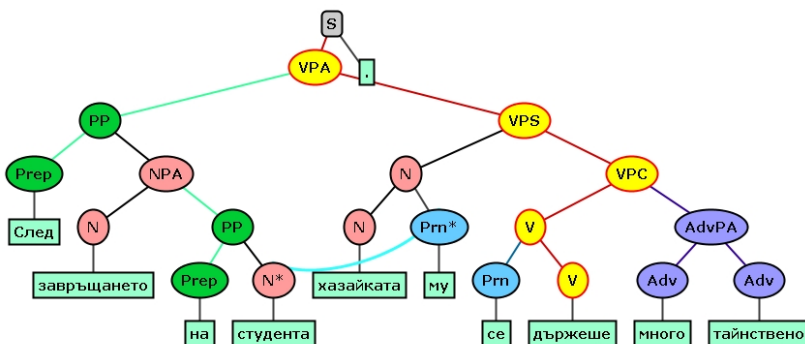

4. Словореден модел с адюнкт в края на изречението

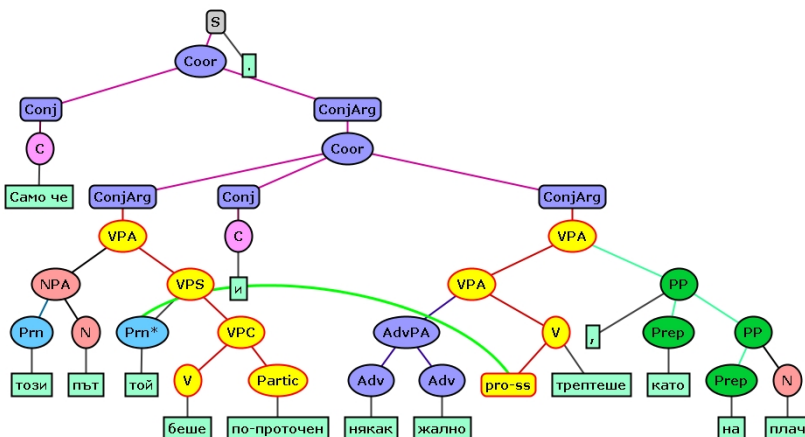
4.1. Адюнкт за начин в края на изречението

4.1.1. Комбинация с други адюнкти в препозиция

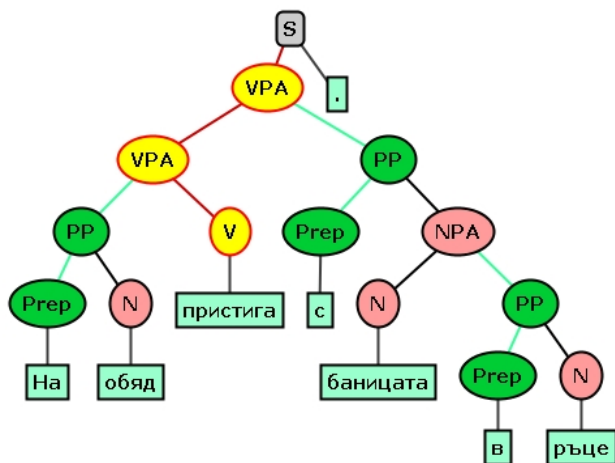
След завръщането на студента хазайката му се държеше *тайнствено*.

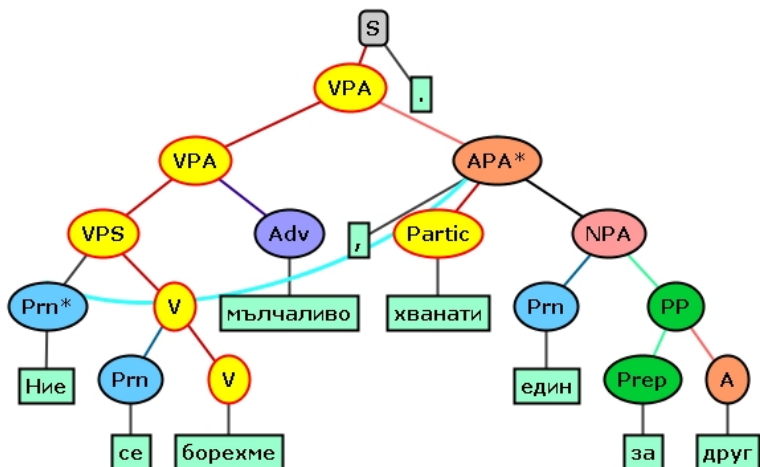
Само че този път той беше по-проточен и *някак жално* трептеше, *като на плач*.

На обяд пристига с баницата в ръце.

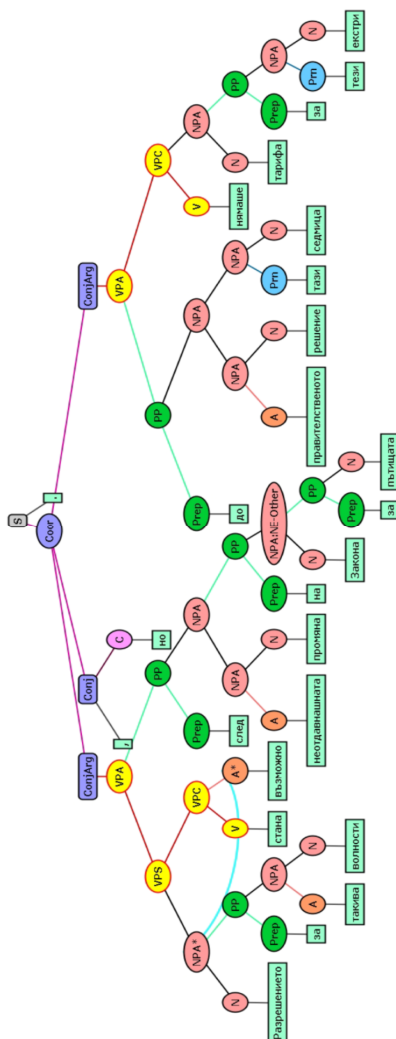

4.1.2. Комбинация с други адюнкти в постпозиция
Ние се борехме **мълчаливо**, **хванати един за друг**.

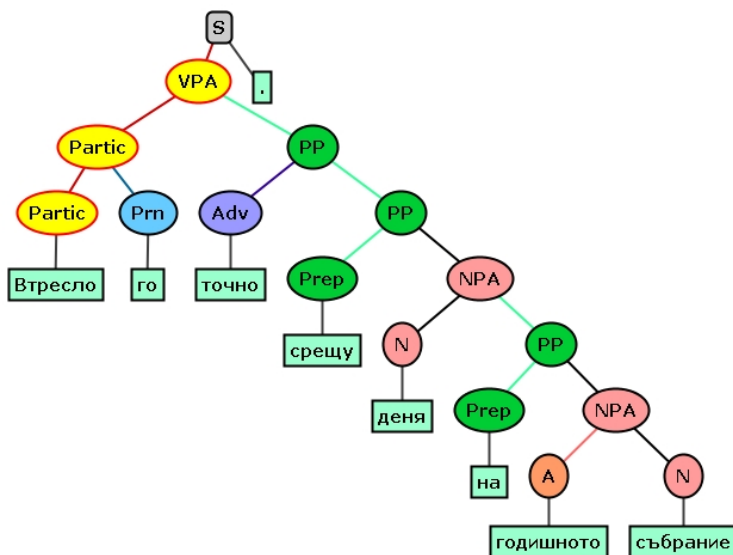

4.2. Адюнкт за време в края на изречението

Разрешението на такива волности стана възможно след неотдавнашната промяна на Закона за пътищата, но до правителственото решение тази седмица нямаше тарифа за тези екстри.

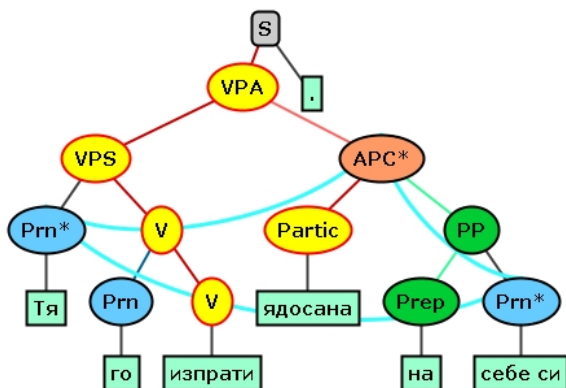

Втресло го ЕМФАЗА [*точно срещу деня на годишното събрание*].

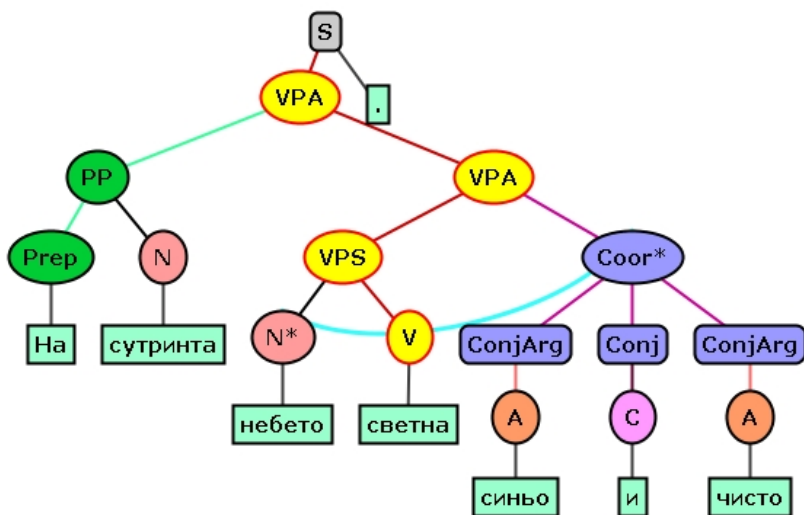
4.3. Адюнкт за вторична предикация в края на изречението

Тя го изпрати, *ядосана на себе си*.

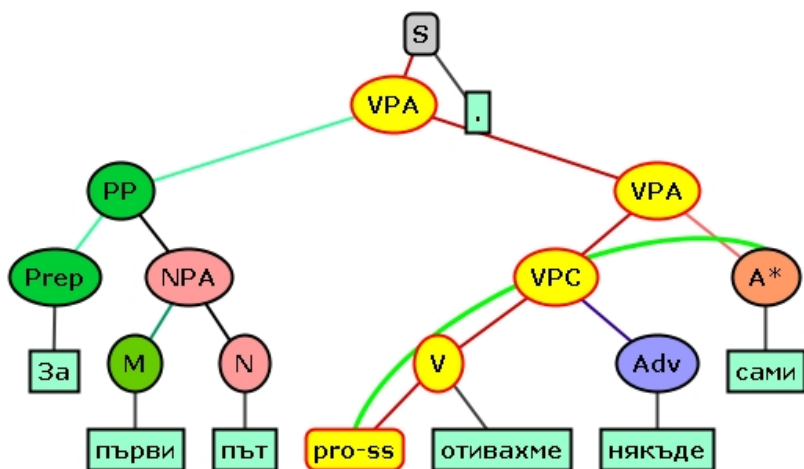

4.3.1. Комбинация с други адюнкти, разположени в абсолютна препозиция

На сутринта небето светна *синьо и чисто*.

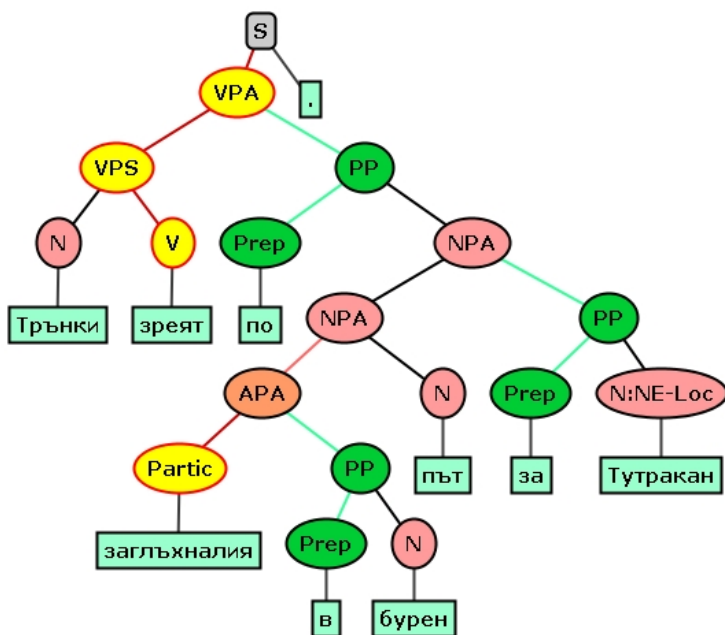
За първи път отивахме някъде *сами*.

4.4. Адюнкт за място в постпозиция

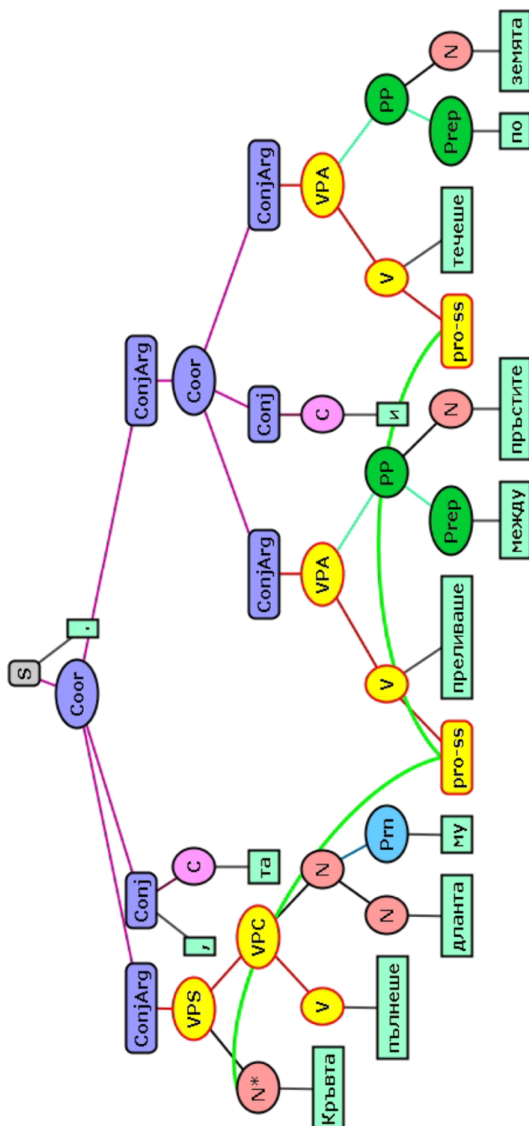
4.4.1. Адюнктът за място не е депendent на опората

Трънки зреят *по заглъхналия с бурен път за Тутракан*.

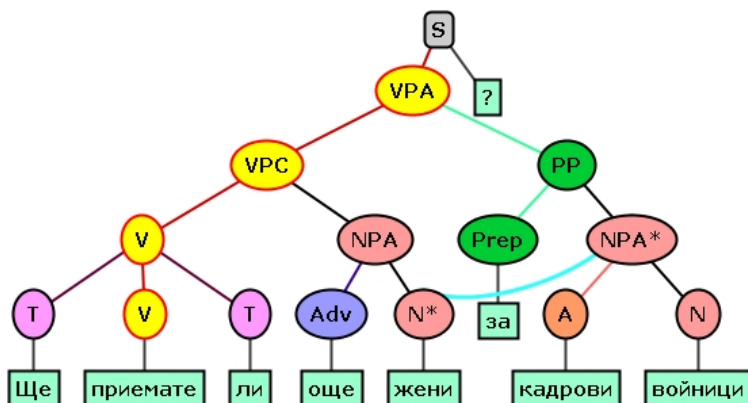
4.4.2. Адюнктът за място е зависим на опората

Кръвта пълнеше дланта му, та преливаше между пръстите и течеше **по земята**.

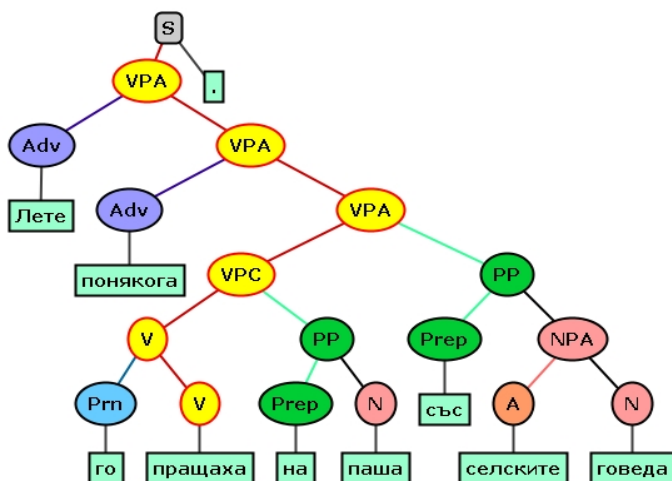
4.5. Адюнкт за цел в края на изречението

Focus [Ще приемете ли още жени **за кадрови войници?**]

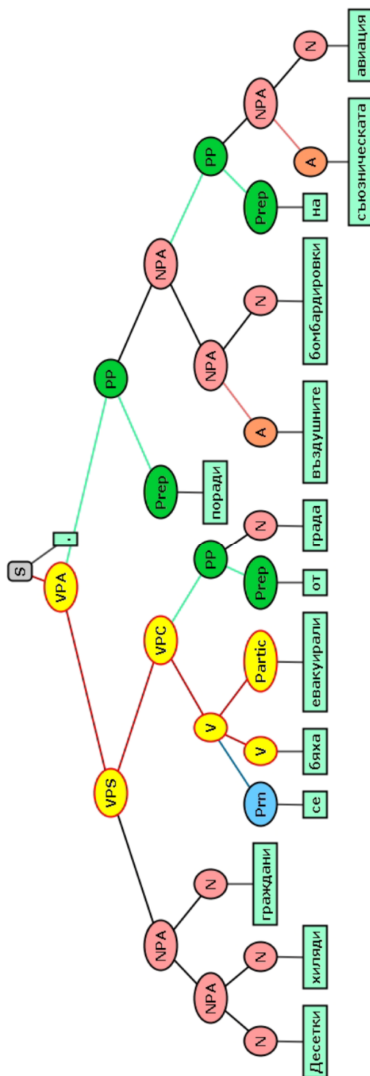
4.5.1. Съчатание с други адюнкти в абсолютна препозиция

Лете **понякога** го пращаха **на паша със селските говеда**.

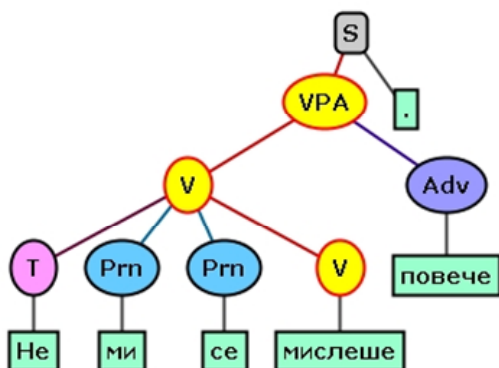
4.6. Адюнкт за причина

Десетки хиляди граждани се бяха евакуирали от града **поради въздушните бомбардировки на съюзническата авиация.**

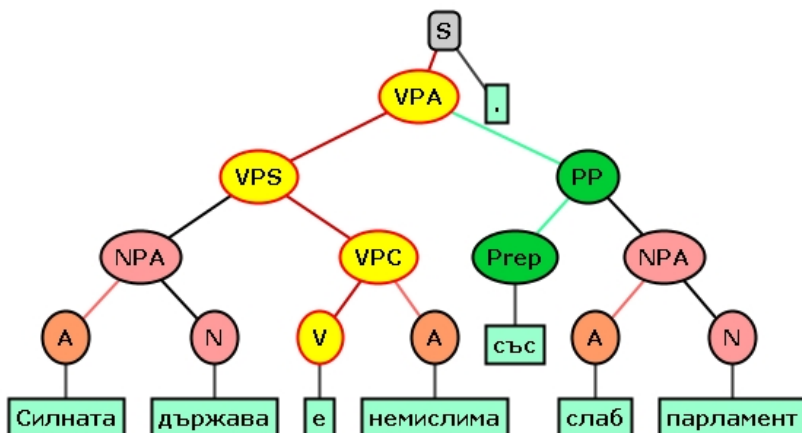
4.7. Адюнкт за количество и степен

Focus [Не ми се мислеше **повече**.]

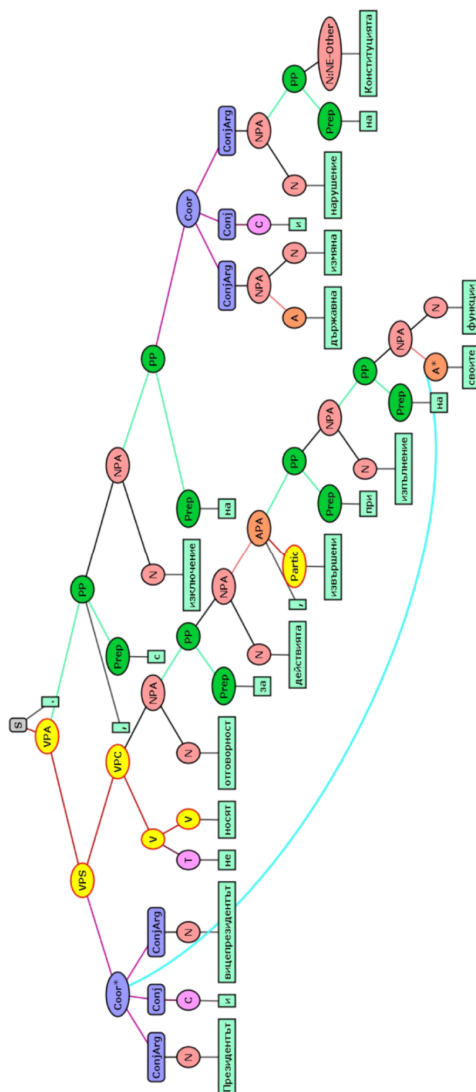

4.8. Адюнкт за условие

Силната държава е немислима **със** **слаб парламент**.

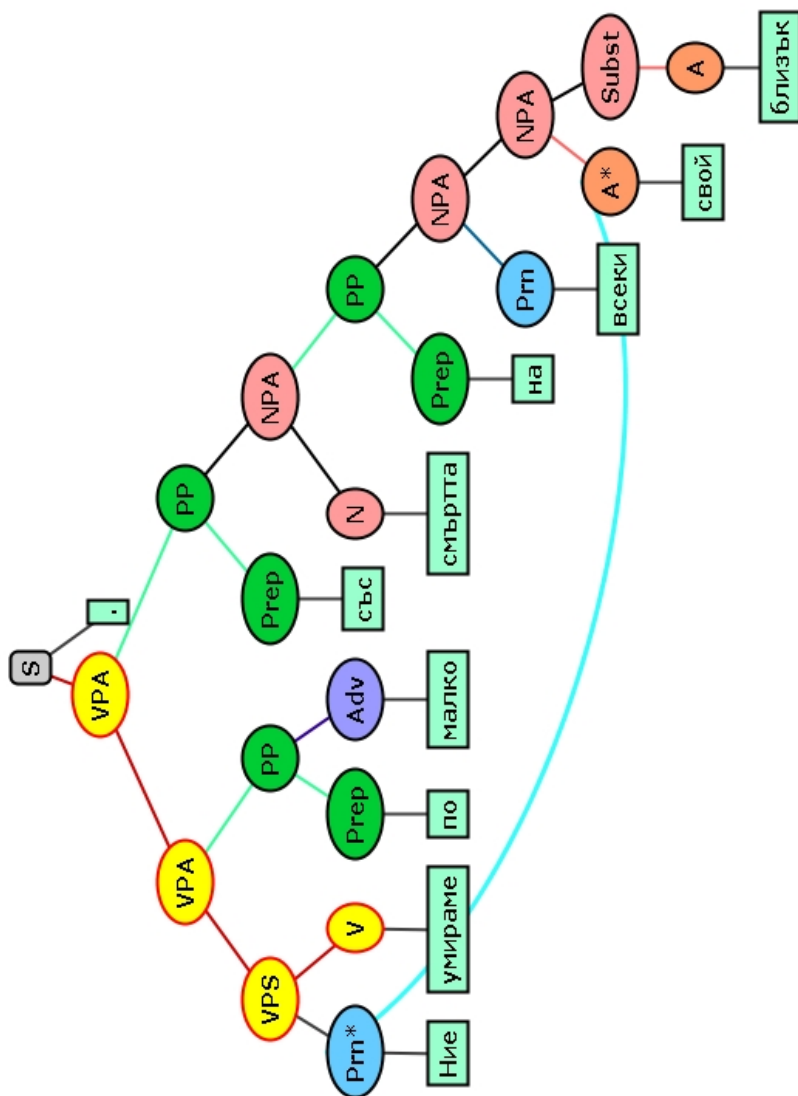

и нарушение на Конституцията].

4.8.1. Комбинация с други адюнкти в постпозиция

Ние умираме **по малко със смъртта на всеки свой близък.**

РЕЦЕНЗИЯ

от проф. дн Йорданка Захариева
за монографията на гл. ас. д-р Елисавета Балабанова
„Словоредни модели с адюнкти в българския език“

Интересите на д-р Елисавета Балабанова към възможностите за обработка на естествения език от страна на компютърната лингвистика започват с дисертацията ѝ от 2007 г. на тема „Дистантно разположени конституенти в българския език“. Словоредна тематика се оказва в центъра на разработките ѝ и настоящата монография не се отклонява от избраното русло. Това изследване представя в разширена версия и значително по-пълно и аргументирано резултатите, публикувани в статията ѝ „Интердисциплинарен подход за идентифициране на изречения с участието на адюнкти“ (сп. Български език“, 2018, 65, Приложение, с. 144 – 154).

Рецензираната монография е в областта на приложенията на компютърната лингвистика. В нея се проблематизира позиционирането на адюнкти (обстоятелствени пояснения) в българското изречение. Темите, които се отнасят до възможностите на българския словоред, привличат българските езиковеди, но едва с навлизането на новите технологии стана възможно да се обработват реални данни, които позволяват да бъдат прецизирани, дори и коригирани някои изводи от наличните традиционни теоретични изследвания.

На пръв поглед става въпрос за формално синтактич-

но описание по отношение на възможностите за словоредното позициониране на адюнктите. То позволява да се пристъпи към семантична интерпретация, която да използва като доказателствен материал тъкмо резултатите от това формално описание – възможност и перспектива, която авторката е отбелязала и разширила към езиковата прагматика.

Описанието е извършено върху обемен източников материал от реални текстове на съвременния български език – публицистични, литературнохудожествени, научни и текстове на официални документи. Използван е корпусът BulTreeBank (http://www.bultreebank.org/BTB_DescriptionTreebank.html). Приложени са конкретни специфични процедури за извличане на изследвания материал, описани в края на труда. Въз основа на тях се достига до същността, откъдето да се започне синтактичното изследване и интерпретацията. Резултатът е, в крайна сметка, установяване на четири словоредни модела с адюнкти (обстоятелствени пояснения), като са посочени и спецификите (предпочитанията) в позиционирането им въз основа на статистически данни.

Трудът е в обем от 218 стандартни страници. Изложението следва класическата научна структура. То започва с тематичен обзор на мненията на български автори (от традиционни и съвременни граматика до съвременни научни трудове), 13 – 43 стр. Изборът на представяне е аргументиран, и позволява да се добие относително пълна представа за дискусиите сред българските езиковеди. Кратко и синтезирано авторката представя проблемните полета в темата: по отношение на дихотомията *език: реч*, на темо-ремната организация, на интонационния изпре-

ченски контур. Не са пропуснати съпоставителни и диахронни изследвания, както и изследвания върху други езици.

Втората глава очертава обема на проучваното явление и представя теоретичните постановки, използвани за анализ на словоредните модели (с. 45 – 69). Авторката аргументира избора си да се придържа към постановките на Т. Ернст в „Синтаксис на адюнктите“ (2001), които представя накратко, като подчертава точно кои части от инструментариума използва. Дефинира терминологичния си апарат.

Трета глава (с.71 – 117) представя обработения български лингвистичен материал с съответствие с приетите постановки: последователно са изложени и коментирани спрямо други изследвания словоредните модели със съответните им разновидности, предшествани от количествени данни.

В края на главата е обособено *обобщение, изводи* (с. 119), част, която обикновено се поставя в заключението (между другото, авторката сама отбелязва, че това е заключителна част на монографията). Сами по себе си те са изложени доста стройно.

Отделно е налице кратко заключение (с. 127 – 129).

Изводите, които са направени, са любопитни и са в състояние на предизвикат полемика, което е белег за доброто качество на изследването. Те имат силно обобщаващ характер.

* * *

Авторката посочва, че не се занимава с разговорността, но коректно разглежда изследвания върху този аспект.

Също толкова коректно биват посочени четирите регистъра, от които е извлечена ексцерпцията – публицистика, научни текстове, художествена литература, официални документи. Това са доста различни по характера си регистри, а книжовният език с нормите си би следвало да служи като коректив. Очакването е, че например научните текстове са най-близо до книжовния език. А дали е така?

Би било интересно изложените в монографията примери да се съотнесат спрямо четирите регистъра, да се обвържат с тях. Това ще даде обяснение за някои единични случаи, които са регистрирани. Още повече, че някои примери изключително много напомнят на стилистиката, наложена от „часовите“ вестници и основана на странни словоредни комбинации, срв.:

(1) *Иван от вежливост излезе* (с. 99)

спрямо

(2) *Иван излезе от вежливост*

и

(3) *От вежливост Иван излезе.*

Точно е посочено, че адюнктите от разглеждана разновидност на типа са обичайно в абсолютна постпозиция (2), която е базовата им позиция; че извън нея привличат логическото ударение и оформят емпфаза (3). Като носител на езика обаче за мен изречението (1) [?]*Иван от вежливост излезе* е съмнително. Това, че то е извлечено от корпуса, че е от реален текст, не е доказателство за книжовност (по идея поне в част от литературнохудожествените текстове е заложена разговорност).

Няма изследовател на съвременния български книжовен език от последните 30 години, който да не отчита бурното навлизане на разговорността в съвременното и

силното разклащане на книжовноезиковите норми: струва ми се, че това положение може да се включи и като аргумент в полза на присъствието на обобщения преглед на научните изследвания върху разговорността, а и да се превърне в доказателство или да опровергава тезата за навлизането на разговорността в различните регистри на езика.

Езиковата ми интуиция подсказва, че наблюдаваната словоредна свобода може да се дължи на фактори като слаба езикова култура, разговорност, интерференция и пр., фактори, които са далеч от книжовния език. Т. нар. **базова позиция** на адюнкта се доближава до представата за книжовност, а останалите възможни позиции представляват „отклонения“ в различна степен от нея. Следователно е добре да се посочи, че се работи с граматично и семантично правилни изречения, а не с изречения изобщо. (*А контекст, дискурс са доста обтекаеми понятия.*)

Смятам, че монографията е стойностна в основата си, тя заслужава да бъде оценена като съвременно и оригинално научно изследване с приносен характер към лингвистичните/синтактичните проучвания. Смятам също, че това изследване може да бъде полезно за последваща семантична и прагматична интерпретация.

Препоръчвам трудът на д-р Елисавета Балабанова да бъде отпечатан.

проф. дн Йорданка Захариева

РЕЦЕНЗИЯ

за труда на гл. ас. д-р Елисавета Балабанова
„Словоредни модели с адюнкти в българския език“
от чл.-кор. проф. д.ф.н. Мария Попова

Монографията на гл. ас. д-р Е. Балабанова „Словоредни модели с адюнкти в българския език“ (218 стандартни страници) е посветена на словореда в българското изречение – тема, колкото традиционно известна, толкова, а може би и повече, дискуссионна, а освен това и винаги, макар и на приливи и отливи, актуална за вниманието на езиковедите.

Тя е резултат от многогодишните интереси на авторката в областта на българския словоред и на корпусната лингвистика. Относно българския словоред гл. ас. д-р Е. Балабанова е избрала да разгледа словоредното разположение на адюнктите. Веднага трябва да подчертаем, че този избор е много сполучлив, тъй като с разработката на тази тема се запълва една празнина в проучванията на словоредните въпроси, като се хвърля светлина върху словоредните позиции, в които се разполагат адюнктите в българското изречение. Изборът на корпусния подход е също много подходящ, тъй като чрез използването на синтактично анотиран корпус за извличане на езиковия материал се достига до възможно най-пълно описание на адюнктните позиции. По такъв начин върху голям обем от реални текстове и с помощта на съвременните езикови технологии авторката прави реална оценка на местоположението и честотата на адюнктите в българското изречение, а също така обосновава интерпретира лингвис-

тично получените резултати.

Изложението е изключително богато на факти, тези, идеи и конкретен речев материал. Но цялото това богатство авторката е съумяла да събере, синтезира и структурира в краен брой модели по много подходящ, бих добавила, блестящ начин.

Трудът е в обем от 218 стандартни страници и се състои от Предговор, Увод, 3 глави, Обобщение и изводи, Заключение, Библиография и 2 Приложения.

Предговорът (с. 7 – 8) има смисъла на най-общо въведение в интересите и стремежите на авторката, свързани с избраната тема.

Уводът (с. 9 – 12) е много конкретен и може да се разглежда като постановка на зададената тема. В него най-напред авторката се спира на обичайните въпроси, а именно: съображения за избора на темата и на корпуса от езиков материал, на целта (описание на словоредните модели с адюнкти в българския език) и задачите на изследването (извличане на всички изречения с адюнкт от представителен корпус; дефиниране на позициите в изречението, където адюнктите се разполагат; типологизиране на всеки словореден модел по два параметъра – вида на адюнкта и словоредната му позиция; изясняване на причините за разполагането на даден адюнкт в съответна словоредна позиция).

Но освен това тя се спира на трудностите, които е трябвало да преодолява, като напр. двете противоположни схващания за българския словоред – абсолютно свободен или с определени закономерности.

Също така в Увода са описани и използваните съвременни езикови ресурси.

Първата глава е назована „Концептуален преглед на мненията за словореда в българската и в българистичната

литература; в съпоставителните и диахронните изследвания“ (с. 13 – 44).

Прегледът е не само обширен и концептуален, но и дълбоко аналитичен. Насочен е пряко към темата, но дава много богата информация. Чете се с интерес.

По отношение на Втора глава. „Обем на изследваното явление. Теоретични постановки, използвани при анализа на словоредните модели“ (с. 45 – 69) накратко ще се спра на някои от теоретичните постановки.

Очертава се обемът на явлението „словоредни модели с адюнкти“, като се съотнася с четири словоредни модела (установени от авторката въз основа на работата с прекия езиков материал) в зависимост от това къде се срещат адюнктите в простото изречение като част от сложното изречение.

Определя се и се обяснява нивото на анализа в следните три характеристики: 1) информационна структура; 2) семантична характеристика и семантичен обхват на адюнкта; 3) интонационна характеристика.

Изложени са теоретичните инструменти, необходими за всяко ниво на анализ.

Авторката подробно разглежда основните положения в теорията на Томас Ернст и обяснява причините, поради които си служи с нея. Задълбочено анализира тези постановки и теоретични инструменти, с които си служи в разработката.

Спира се на термините, с които борави в текста, като напр. валентност, аргументи (комплементи и подлог), депенденти, задължителност и повърхнинна реализация, основа и фокус, комуникативно намерение на говорещия и др.

По въпроса за връзката словоред – информационна структура приема модела на Т. Августинова, който анализира подробно и задълбочено. Разглежда четирите типа

словоред според Т. Августинова в зависимост от начина, по който се изразява информацията (прилага го по-нататък в самото изследване).

Трета глава. Словоредни модели на изречението (с. 71 – 117). Тази глава е централната част на монографията и като разработка на типологии и класификации е изцяло приносна. Приносите ще разгледам обобщено и накратко в раздела Приноси, а тук схематично ще хвърля бегъл поглед върху (примерна) част от съдържанието ѝ.

В нея авторката обстойно и задълбочено върху огромен езиков материал с необходимите теоретични обосновки анализира четирите основни словоредни модела с адюнкт в изречението заедно с всички техни подмодела. Срв. напр.

1. Словореден модел с адюнкт в началото на изречението със 7 подмодела, а в някои от тях още по няколко подподмодела. вж.

1.1. Адюнкт за време в началото на изречението без други адюнкти в края на изречението – заедно с вариантите при наличие на два адюнкта в препозиция: адюнкт за време на първо място, на второ място, на второ място след въпросителна дума ... и т. н. Авторката прави анализ на адюнкти, разположени в абсолютна препозиция, и показва поредността на отделните групи елементи в тази изреченска зона, напр. базов словоред за началото на изречението. Установява как всяко разместване в този базов словоред води до привличане на логическото ударение върху разместения компонент и оттук до образуване на емфаза. Прави и извод, че емфатичен става словоредът на въпросителните изречения, в които адюнктът за време минава пред въпросителната дума.

1.2. Адюнктът за време в началото на изречението и

други адюнкти в края на изречението ...

1.3. Адюнктът за място в началото на изречението...

1.4. Адюнктът за количество и степен в началото на изречението ...

1.5. Адюнктът за причина в началото на изречението...

1.6. Адюнктът за условие в началото на изречението ...

и т. н.

2. Словореден модел с адюнкт, разположен между подлога и опората на VP заедно с подробен анализ на отделните му 5 подмодела ...

3. Словореден модел с адюнкт при опората и комплемента на глаголната фраза заедно с подробен анализ на отделните му 8 подмодела ...

4. Словореден модел с адюнкт в края на изречението заедно с подробен анализ на отделните му 8 подмодела и техни подподмодела ...

Това са само бегло нахвърляни примери, за да се добие елементарна представа за схемата на изследването в тази глава.

Приносите тук са многобройни и, както вече отбелязах по-горе, някои от основните ще бъдат обобщени в следващия раздел Приноси.

ПРИНОСИ

1. Настоящият труд на гл. ас. д-р Е. Балабанова е първото изследване, което показва реалното разпределение на адюнктите в съвременния български книжовен език. Подобно цялостно проучване досега не е правено. Обстойно и задълбочено тук са описани и анализирани всички възможни позиции с участието на адюнкти в българското изречение.

2. То е и първото корпусно изследване на тази тема –

въз основа на българския корпус със синтактични описания Бултрибанк са разгледани четири словоредни модела с участието на адюнкти в зависимост от позицията, в която се срещат адюнктите в българското просто изречение, когато то е включено в състава на сложното изречение.

3. Авторката предлага типология на българските адюнкти, основана на два основни признака и на взаимодействието между тях. Като прилага теорията за адюнктите на Т. Ернст в частта ѝ за семантичния им обхват, тя обобщава данните за симбиозата между семантичния обхват на адюнктите (първия признак) и тяхното местоположение (втория признак) в типология на адюнктите в българското изречение. Е. Балабанова установява следните два типа адюнкти (плюс включените във всеки един от тях подтипове):

– Адюнкти с широк семантичен обхват (адюнктите за време и за място, които оперират семантично върху цялата пропозиция и имат свободно словоредно разположение в рамките на една от четирите възможни адюнктни позиции в изречението).

– Адюнкти с тесен семантичен обхват (останалите 6 адюнкта, които оперират семантично само върху точно определена част от пропозицията, поради което имат базова позиция, а в останалите словоредни позиции оформят емпфаза).

4. В резултат от взаимодействията между семантиката на адюнктите и тяхното словоредно разположение авторката извежда и друга типология, а именно два типа словоредни модели с адюнкти – базови и емпфатични.

5. Приносно в тази монография е разкриването за първи път на реалните измерения на словоредната свобода

да и словоредните ограничения при адюнктното разполагане в българското изречение.

6. Групирането на всички изречения, които съдържат адюнкт, обобщено в 4 групи според местоположението на адюнкта (в началото на изречението; между подлога и опората; между опората и комплемента и в края на изречението), се прави за пръв път в българското езикознание. Той е сполучлив със своята прегледност и обобщеност независимо от това, че се прави анализ на всички многобройни видове и подвидове в групите. (А за анализа, макар и в скоби, не можем да не отбележим, че е много задълбочен и подробен).

7. Предложена е статистическа оценка на разпределението на всеки един адюнкт във всяка една от четирите словоредни позиции, включително с видовете и подвидовете им.

8. По отношение на семантиката авторката извежда принципа, че българските адюнкти действат като семантични оператори върху определена област. Като се основава на теорията на Т. Ернст в частта ѝ за семантичния обхват, авторката установява, че българските адюнкти са два вида: с широк семантичен обхват (адюнктите за време и за място) и с тесен семантичен обхват (всички останали). Показва, че за адюнктите с широк семантичен обхват семантичната област на действие е цялата пропозиция, докато за тези с тесен семантичен обхват – конкретния изреченски член, до който те са разположени контактно (в препозиция или в постпозиция).

9. Термините *широк семантичен обхват* и *тесен семантичен обхват* относно адюнктите се въвеждат за пръв път в българското езикознание от авторката.

10. В тази си монография Е. Балабанова потвърждава (вече по-обстойно и върху обширен езиков материал - като извод) предишното си наблюдение, че в българския словоред словоредната свобода и словоредните ограничения имат ясни параметри, които могат да бъдат описани. И в настоящата монография тя осветлява една част (именно по отношение на адюнктите) от закономерностите в българския словоред.

11. Въвежда се критерий за определяне вида на глаголните депенденти въз основа на изследване върху онези глаголи в корпуса, за които има колебание при дефинирането на даден компонент от синтактичната структура като аргумент или като адюнкт. Тя предлага като основа за класификацията на глаголните депенденти (която по-адекватно да отразява реалното състояние в езика) типология, основана на отношението задължителност – повърхнинна реализация. Така определя две групи: 1) депенденти, които се реализират задължително (комплементи) и 2) депенденти, които не се реализират задължително.

Предложената типология на глаголните депенденти предоставя единен и адекватен критерий за определяне на аргументната структура на опората в глаголната фраза.

Заклучение

Тази монография е първият съвременен труд върху зададената в заглавието тема, характеризиращ се с висока стойност и значимост по дълбочина и обхват на поставените и решени теоретични проблеми, както и на интерпретиран емпиричен материал. Накратко казано – теоретична дълбочина, съчетана с проникновено конкретен анализ.

Новите моменти (т. е. приносите) в рецензирания труд са многобройни – теоретични и съвсем конкретни резултати от анализа. С тези приноси авторката насочва и към бъдещи изследвания, които да разкриват наличието на нови правила или закономерности в българския словоред и по този начин да се достигне до разкриване на пълната словоредна картина в българския език. Трябва да подчертая, че това качество на изследването, а именно евристичност (наред с другите, които вече изтъкнах) е особено ценно за всяко изследване, тъй като насочва към открития в науката.

Не на последно място, изведените в монографията практически резултати под формата на XML схеми, както и редица положения относно приложението на компютърната лингвистика, представляват ценен информационен ресурс, който може да служи успешно при обучението на студентите по дисциплините „Електронни езикови ресурси“ и „Компютърна лингвистика“.

Предлагам трудът „Словоредни модели с адюнкти в българското изречение“ на гл. ас. д-р Елисавета Балабанова да бъде приет за печат и да послужи като ценно допълнение в научния профил на д-р Е. Балабанова.

чл.-кор. проф. д.ф.н. Мария Попова

Елисавета Балабанова

СЛОВОРЕДНИ МОДЕЛИ С АДЮНКТИ
В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Българска
Първо издание

Рецензенти
чл.-кор. проф. дфн Мария Попова
проф. дн. Йорданка Захариева

Редактор и коректор
д-р Иванка Петрова

Графичен дизайн на корица
Христо Христов

Формат 60/90/16
Печатни коли 14
Предпечат и печат
БПС ООД

Академично издателство „За буквите – О писменехъ“
ISBN 978-619-185-376-2

Гл. ас. д-р Елисавета Балабанова е завършила Софийския университет „Св. Климент Охридски“ с първа специалност „Българска филология“ и втора специалност „Англицистика и американистика“. Докторската си степен е получила през 2007 г. в Института за български език

„Акад. Любомир Андрейчин“ към БАН.

От 2009 г. е преподавател в Университета по библиотекознание и информационни технологии (УниБИТ).

Работила е по редица международни и национални научни проекти. Специализирала е в Университета „Карл Еберхарт“ в Тюбинген, Германия. Участник е в международния проект за изграждане на единствения български корпус със синтактични описания – Булт-рибанк (<http://bultreebank.org/bg/btb/>).

Основният фокус на нейните научни интереси е синтаксисът, по-специално словоредът. Работи в полето на компютърната обработка на естествения език, а също така се интересува и от теми в по-широк културологичен план.